

Op weg naar eenduidigheid

Hoe ik door middel van video opnames en de B² vragenlijst mijn team kan coachen om de eenduidigheid in de communicatie met de cliënten te vergroten

Onderzoeksrapport Msen Autismespecialist
Begeleider: Wendy Lampen
Opleidingscoördinator: Ilonka van der Sommen

Sietske Kooistra
N. van Hichtumwei 23
8915 JE Leeuwarden
Studentennummer: 2156853

Begeleider B op de "Huizumerhof 30" van Talant

Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg Fontys Hogescholen Utrecht
Leeuwarden, juni 2011

Inhoudsopgave

INHOUDSOPGAVE	2
VOORWOORD	3
HOOFDSTUK 1: INLEIDING	4
1.1 WAT GING ER AAN VOORAF?	4
1.2 HUIDIGE SITUATIE EN DAARUIT VLOEIENDE HANDELINGSVERLEGENHEID	4
1.3 DOEL EN VRAAGSTELLING VAN HET ONDERZOEK	4
1.4 DEELVRAGEN	5
HOOFDSTUK 2: THEORETISCH KADER	6
2.1 VERSTANDELIJKE BEPERKING EN AUTISME	6
2.2 TALANT EN WOONLOCATIE HUIZUMERHOF 30	7
2.3 WAT HOUDT HET MAKEN VAN VIDEO OPNAMEN IN?	7
2.4 DE B ²	8
2.5 COMMUNICATIE	9
2.6 MIJN ROL ALS COACH	10
2.7 EENDUIDIGHEID IN DE COMMUNICATIE VAN DE BEGELEIDING	10
HOOFDSTUK 3: METHODE	12
3.1 ONDERZOEKSMETHODE	12
3.2 MIJN ROL IN HET GEHEEL	13
3.3 ONDERZOEKSGROEP	14
3.4 TRIANGULATIE	14
3.5 HOE HEB IK DE INFORMATIE VERZAMELD EN VERWERKT?	14
3.6 HYPOTHESES	15
HOOFDSTUK 4: RESULTATEN	17
4.1 UITWERKING VAN DE B ² VRAGENLIJST	17
4.2 UITKOMSTEN VAN HET BESPREKEN VAN DE VIDEO OPNAMEN	22
4.3 THEMABIJENKOMST MET HET GEHELE TEAM	23
HOOFDSTUK 5: CONCLUSIE	25
5.1 CONCLUSIES PER ONDERWERP VAN DE B ²	25
5.2 ANTWOORDEN OP DE DEELVRAGEN	26
5.3 HET TOETSEN VAN DE HYPOTHESES	28
5.3 HET ANTWOORD OP MIJN ONDERZOEKVRAAG	29
HOOFDSTUK 6: AANBEVELINGEN	30
HOOFDSTUK 7: REFLECTIE EN EVALUATIE	32
HOOFDSTUK 8: LITERATUURLIJST	34

Voorwoord

Voor u ligt mijn onderzoeksrapport “Op weg naar eenduidigheid” dat ik heb geschreven als onderdeel van de leerroute Master Special Education Needs Autismespecialist.

Mijn onderzoek richt op de vraag of video opnames in samenspraak met de B² vragenlijst (instrument voor zelfreflectie over communicatie met mensen met autisme) ingezet kunnen worden als middelen om mijn team te coachen met als doel de eenduidigheid in de communicatie tussen begeleiders en cliënten met een verstandelijke beperking en autisme op de woonlocatie waar ik werk te vergroten. Een onderzoek naar bewustwording van communicatie met mensen met autisme voor mijn team en een onderzoek naar mezelf als individu om te ontdekken op wat voor manier ik hier het beste invulling aan kan geven en mijn team hierin kan coachen. Mensen met autisme blijven me verbazen door hun andere manier van denken en waarnemen. Dat maakt en houdt het boeiend om met ze te mogen werken. Ik wil graag een oude en rake Chinese waarheid met jullie delen om de bovenstaande doelstellingen kracht bij te zetten.

Werkelijkheid is wat we voor waar houden.

Wat we voor waar houden, is wat we geloven.

Wat we geloven is gebaseerd op onze waarnemingen.

Wat we waarnemen hangt af van waar we naar kijken.

Waar we naar kijken, hangt af van wat we denken.

Wat we denken hangt af van wat we waarnemen.

Wat we waarnemen bepaalt wat we geloven.

Wat we geloven bepaalt wat we als waar beschouwen.

Wat we als waar beschouwen is onze werkelijkheid.

(uit: Gary Zukav's “De dansende Woe-Li Meesters”)

Dit onderzoek was niet tot stand gekomen zonder de medewerking van bepaalde mensen. En daarom wil ik van de gelegenheid gebruik maken om ze hiervoor te bedanken.

Als eerste mijn werkgever Talant die mijn tweede jaar van de opleiding heeft betaald om mij zo in de gelegenheid te stellen me meer te professionaliseren in de zorg met mensen met autisme.

Als tweede mijn team voor hun positieve samenwerking en het feit dat zij zich open hebben durven stellen, in het bijzonder Janny en Ingrid omdat deze twee collega's openheid toonden om hun persoonlijke video opnames ook met anderen te delen, en zich daarmee kwetsbaar opstelden ten behoeve van het onderzoek.

En dan natuurlijk mijn bijzondere cliënt Lennie. Hij heeft volledig en vol overgave kunnen laten zien wie hij is en daarmee heeft hij tevens kunnen aangeven wat er nog anders zou kunnen. Dit heeft uiteindelijk geresulteerd in een mooie persoonlijke film over een dag in zijn leven. Ook mijn dank aan zijn familie die dit mede mogelijk heeft gemaakt.

Ook wil ik Wendy Lampen en Ilonka van der Sommen bedanken voor hun feedback. Wendy bleef maar zeggen: “Keep on trucking” Dit heeft mij enorm gestimuleerd. Ook mijn critical friends bedankt voor de inspiratie en het delen van de kennis en het geven van feedback.

En als laatste mijn vrienden en mijn gezin. Mijn man Franke voor zijn eindeloze geduld met mij en het nalezen van mijn stukken en mijn twee puberzonen, Jesse en Merlijn, die wel erg vaak met het onderwerp “Autisme” geconfronteerd werden. Maar mij goed konden helpen met lay out en andere handigheidjes die mij onbekend waren op de computer. Met ons allen vormden we een goed team!

Ik wens u veel leesplezier toe.

Sietske Kooistra

Leeuwarden, juni 2011

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Wat ging er aan vooraf?

Sinds 5 jaar ben ik werkzaam als begeleider op Locatie "Huizumerhof 30" een woonvorm specifiek voor volwassen mensen met een autismespectrumstoornis in combinatie met een verstandelijke beperking. De leeftijd van de cliënten ligt tussen 27 tot 60 jaar. Het is een locatie die onder Stichting Talant valt, een zorgorganisatie die ondersteuning biedt aan mensen met een verstandelijke beperking. Gedurende deze 5 jaar ben ik me steeds meer gaan verdiepen in autisme. Dit heeft uiteindelijk in 2009 geresulteerd in het gaan volgen van de Masteropleiding tot Autismespecialist. Daar bleek dat mijn kennis tot nu toe vooral praktijk gericht was. Door deze opleiding kreeg ik meer theoretische kennis die mij nu meer de kaders in mijn handelen geeft. Voorheen interpreteerde ik vaak moeilijk verstaanbaar gedrag van mensen met autisme als onwil, maar door meer kennis en ervaring ging ik dit steeds vaker zien als onvermogen. Ze willen wel anders, maar kunnen dit niet. Daardoor veranderde langzaam mijn basishouding als begeleider. Tegenwoordig ga ik veel meer kijken naar het waarom van hun gedrag.

1.2 Huidige situatie en daar uit vloeiende handelingsverlegenheid

Door een verandering in de organisatiestructuur zijn er binnen onze locatie veel verschuivingen van het personeel geweest. Dit betekent veel nieuw personeel met vaak weinig kennis van autisme maar wel mensen die zich open en kwetsbaar op durven te stellen om het zo goed mogelijk te doen. Voor de cliënten betekende het ook veel onrust. De veiligheid en voorspelbaarheid van de begeleiding was voor een groot gedeelte verdwenen. Dit uitten de cliënten door veel negatief gedrag te laten zien. Ten minste zo interpreteren de meeste collega's het gedrag. Mijns inziens laten ze juist op hun geheel eigen wijze zien dat ze onzeker zijn over de situatie en op zoek zijn naar veiligheid en voorspelbaarheid. De rol van begeleider is daarin natuurlijk heel belangrijk. De cliënten worden door ongeveer 8 verschillende begeleiders ondersteund. Ik merk in de praktijk dat cliënten nog vaak overschat worden in hun mogelijkheden om gesproken taal te begrijpen. Er zijn verschillen in de manier waarop begeleiders met de cliënten communiceren en dagschema's worden niet door iedereen consequent en/of op de juiste manier gebruikt. Daarom blijf ik als collega en coach van mijn team behoefte houden aan goede middelen die ik kan gebruiken om mijn collega's te ondersteunen in de communicatie met de cliënten met autisme.

Hoe breng ik de kennis, het begrip en de inzichten over autisme over op mijn team? Hoe kan ik er voor zorgen dat de begeleiding "autismevriendelijker" wordt, zodat de cliënten zich veiliger voelen en hun leven voorspelbaarder zal kunnen verlopen? Mijns inziens zal meer kennis kunnen leiden tot autisme vriendelijk kunnen handelen, het helpt voor het verkrijgen van meer inzicht in deze problematiek en vergroot het begrip.

1.3 Doel en vraagstelling van het onderzoek

Omdat we heel individueel werken en dus vaak één op één gesprekken hebben met de cliënten zien collega's elkaar vaak niet "in actie". Daarom denk ik dat het maken van video opnames een goed middel zou kunnen zijn om mijn collega's te kunnen coachen. Dit omdat het een erg geschikt middel is om mensen bewust te maken van hun gesprekstechnieken en omgangstechnieken. Er wordt hierin vooral gekeken naar de communicatie onderling en hoe de communicatie wordt ontvangen, met andere woorden de interactie. Daarnaast wil ik gebruik maken van de B². Het is een vragenlijst waarin de begeleider reflecteert over de communicatie met mensen met autisme. Deze test is gebaseerd op het bevragen van begeleiders van personen met autisme (Verpoorten, R., Degrieck, S. en Valkenburg, J. 2001)

Dit brengt me bij de volgende formulering van mijn onderzoeksvraag:

Op welke wijze kunnen het maken van video-opnames in samenspraak met de B² ingezet worden bij het coachen van mijn team om zodoende de eenduidigheid in de communicatie van begeleiders met cliënten met een verstandelijke beperking en autisme op de Huizumerhof 30 te vergroten?

Doel van het onderzoek:

Het doel van mijn onderzoek is mijn collega's handvatten te geven om de eenduidigheid in de communicatie van de begeleiding te vergroten op een manier die optimaal aansluit bij de mogelijkheden en behoeften van de cliënt.

Doel in het onderzoek:

Door middel van het maken van video-opnames en het laten invullen van de B² vragenlijst mijn collega's aanzetten tot het zich bewust maken van hun communicatie met de cliënten en hun houding daarin om zodoende hen meer kennis, inzicht en begrip en daarmee handvatten te kunnen geven in hun ondersteuning van cliënten met een autismespectrumstoornis.

1.4 Deelvragen

Deelvragen bij mijn onderzoeksvraag zijn:

- Wat is communicatie en welke behoefte heeft de cliënt aan communicatie?
- In welke mate sluit mijn team aan bij de communicatie van de cliënt?
- Op welke wijze dragen video opnames en de B² bij aan de bewustwording van de communicatie tussen de cliënt en begeleider?
- Kunnen video opnames en de B² ingezet worden als effectieve middelen om mijn team te coachen?

Om antwoord te krijgen op mijn onderzoeksvraag en daarbij behorende deelvragen heb ik een actie onderzoek gedaan zoals Harinck (Harinck, F. 2009) dat beschrijft. Het gaat in mijn onderzoek om een verbetering of in ieder geval een bewustwording van de communicatie met de cliënt. Volgens Harinck is "een actieonderzoek bij uitstek geschikt voor professionals die in de praktijk werken en aspecten hierin willen verbeteren." Het kan volgens hem worden opgevat als "een combinatie van planmatig handelen, onderzoeken en reflectie". (toegepast door middel van de PDCA cyclus, **P**lan, **D**o, **C**heck, **A**ct)

Hoofdstuk 2: Theoretisch Kader

Mijn onderzoeksvraag luidt: “Op welke wijze kunnen het maken van video-opnames in samenspraak met de B² ingezet worden bij het coachen van mijn team om zodoende de eenduidigheid in de communicatie van begeleiders met cliënten met een verstandelijke beperking en autisme op de Huizumerhof 30 te vergroten? “

Om antwoord te kunnen krijgen op deze vraag zal ik in dit hoofdstuk de begrippen die ik in de onderzoeksvraag noem, uiteenzetten in een theoretisch kader.

2.1 Verstandelijke beperking en autisme

In mijn onderzoeksvraag wordt gesproken over cliënten met een verstandelijke beperking en autisme.

Kraijer (Kraijer, D. 2004) geeft aan dat het hierbij gaat om:

- Twee principieel verschillende beperkingen. Dit wil zeggen dat er bij mensen met een verstandelijke beperking sprake is van een tekort aan cognitie en bij autisme spreken we van een defect aan de cognitie of wel een afwijkende cognitieve stijl.
- Beide zijn algehele ontwikkelingsbeperkingen, wat wil zeggen dat ze zich vroeg in de ontwikkeling manifesteren en (zeker in combinatie) volledig zelfstandig functioneren in de weg staan beide vanwege hun sterk verschillend karakter en hun verschillende consequenties in de bejegening, apart benoemd, geclassificeerd en gediagnosticeerd moeten worden.

Voor de definitie van verstandelijke beperking refereer ik naar de DSM-IV-TR, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders vierde versie (APA, 2000).

- Verstandelijk duidelijk onder het gemiddelde functioneren: een IQ van ongeveer 70 of lager bij een individueel toegepaste IQ-test.
- Gelijktijdig aanwezige tekorten in of beperkingen van het huidige aanpassingsgedrag op tenminste twee van de volgende terreinen: communicatie, zelfverzorging, zelfstandig kunnen wonen, sociale en relationele vaardigheden, gebruik maken van gemeenschapsvoorzieningen, zelfstandig beslissingen nemen, functionele intellectuele vaardigheden, werk, ontspanning, gezondheid en veiligheid.
- Beginnend voor het achttiende jaar. (Kraijer, D. 2004)

Autisme:

Een Autisme Spectrum Stoornis (ASS) is een pervasieve ontwikkelingsstoornis die de gehele persoon en zijn totale ontwikkeling beïnvloedt. Autisme kan voorkomen bij elk intelligentieniveau en wordt gekenmerkt door problemen in de verwerking van informatie en van zintuiglijke prikkels. Autisme uit zich bij iedere persoon anders, wel is er bij iedere persoon sprake van tekortkomingen in:

- 1- de sociale interactie (vooral de wederkerigheid van contacten vormt een probleem)
- 2- de communicatie,
- 3- het voorstellingsvermogen.

Dit staat ook bekend als de triade van stoornissen. (Wing, L. 2001)

Autistische Spectrumstoornissen komen op alle niveaus van functioneren voor, maar vallen vaak samen met een verstandelijke beperking.

75-80% van de mensen met de Autistische Stoornis heeft ook een verstandelijke beperking. (Kraijer, D. 2004). Bij hen is de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling niet alleen achtergebleven, maar ze wijken bovendien af van de normale ontwikkeling.

2.2 Talant en woonlocatie Huizumerhof 30

Binnen de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking, en meer specifiek bij Talant op woonlocatie Huizumerhof 30, waar ik werk, wordt er gesproken over cliënten.

Talent is een organisatie die zorg biedt aan mensen met een verstandelijke beperking. Er worden diverse vormen van zorg aangeboden zoals: wonen, dagbesteding, logeren, thuiszorg, behandeling en dergelijke.

De visie van Talent gaat uit van participatie in de samenleving en het vergroten van mogelijkheden om deel te nemen aan de samenleving.

Vanuit die visie wil Talent zich inzetten om op basis van de individuele vraag en mogelijkheden van de cliënt, passende ondersteuning te bieden.

Talent wil de ondersteuning aan laten sluiten op iemands eigen identiteit, waarden, normen en levensovertuiging.

Dit geldt ook voor mensen met een verstandelijke beperking in combinatie met een autismespectrumstoornis. Uitgangspunt in de te bieden ondersteuning is de autismespectrumstoornis; de verstandelijke beperking schuift naar de tweede plaats. Een overzichtelijk, begrijpelijk en voorspelbaar bestaan van de cliënt wordt gerealiseerd door het bieden van duidelijkheid in ruimte, tijd, persoon en activiteit.

Ik werk als persoonlijk begeleider op een woonlocatie voor mensen met een autisme spectrum stoornis (dit kort ik in mijn verdere onderzoek af als ASS) en een verstandelijke beperking; Huizumerhof 30. Op deze locatie wonen acht volwassen mannen in de leeftijd van 27 tot 60 jaar. Daarnaast begeleid ik nog een drietal cliënten ambulante. Zij wonen op geringe afstand van de woonlocatie en worden op afspraak en naar indicatie begeleid.

Als persoonlijk begeleider ondersteun ik de cliënten bij het verkrijgen van een zo'n optimaal mogelijke kwaliteit van hun bestaan op het gebied van lichamelijk welzijn, psychisch welzijn, interpersoonlijke relaties, deelname aan de samenleving, persoonlijke ontwikkeling, materiële zaken en het maken van keuzes. Hierin staat de hulpvraag van de cliënt centraal welke is vastgelegd in een ondersteuningsplan. Ik heb als persoonlijk begeleider de regiefunctie over een vijftal cliënten van deze locatie, dit houdt in dat eindverantwoordelijk ben voor het naleven en evalueren van de afspraken rondom deze cliënten. Op de locatie ben ik aanspreekpunt voor mijn collega's met betrekking tot de directe ondersteuning van de cliënten. In samenspraak met de teamleider en een psycholoog ontwikkelen we systemen om zo optimaal mogelijk te kunnen communiceren met de cliënt en zodoende de voorspelbaarheid door middel van visualisatie te vergroten.

2.3 Wat houdt het maken van video opnames in?

Tijdens mijn onderzoek heb ik video opnames gemaakt van twee van mijn collega's in gesprek met een cliënt

Ik gebruik voor mijn onderzoek aspecten en technieken van de Video Interactie Begeleiding(VIB). Ik bedien de camera niet zelf, maar heb deze op een vast punt op een statief neergezet waarbij met een druk op de knop door de betreffende begeleider het filmen in werking kan worden gezet.

VIB is gericht op het vrijmaken van kwaliteiten van de ander. (Heijkant, van den, C. e.a. 2005) Door te werken met VIB kunnen we betekenis geven aan wat we zien. Door er vervolgens op te reflecteren kunnen we sturing geven aan ons handelen. Door blijvend te willen leren van elkaar en met elkaar kunnen we vanuit zelfbewustzijn, bekwaam handelen. VIB kan ondersteunend zijn bij de begeleiding aan mensen met autisme. Dit betekent voor begeleiders, dat meewerken hieraan alleen maar mogelijk is als er naast de persoonlijke kwaliteiten en begeleidingsvaardigheden ook kennis van autisme is. Bij de methode Video Interactie Begeleiding wordt de interactie gefilmd tussen begeleider en cliënt. Dit is een opname van ongeveer 10 minuten tijdens bijvoorbeeld een gesprek (formeel of informeel), of een ander actief moment. Na het maken van de opname kijkt de betrokken begeleider met de video

interactie begeleider de opnames terug. Hierbij wordt vooral gekeken naar de wijze waarop gecommuniceerd wordt en hoe deze communicatie ontvangen wordt, of de interactie. Er wordt minutieus gekeken naar de signalen die de cliënt geeft tijdens de interactie. Hierbij wordt vooral gekeken naar de positieve reacties die volgen op de communicatie van de begeleider.

Dit heeft meerdere doeleinden(Heijkant, van den C. 2005), te weten:

- Het verbeteren van de hechting tussen begeleider en cliënt en het vergroten van het zelfvertrouwen van de begeleider
- Ondersteuning van begeleiders in de omgang met de cliënt bij een specifieke hulpvraag.
- Het vergroten van de deskundigheid van begeleiders.
- Het herkennen of herstellen van de (geslaagde) basiscommunicatie.

Als je als begeleider in gesprek bent met iemand met autisme moet je kennis hebben van het autisme en wat dit voor invloed heeft op de communicatie en informatieverwerking. Tevens is het van belang dat er een sociale organisatie wordt gemaakt in het gesprek. Dit zal veelal niet door de persoon met autisme, maar door de begeleider moeten worden gemaakt (Schrurs, J. 2009).

2.4 De B²

De B² is een instrument voor zelfreflectie. Het is bedoeld om de omgeving aan te passen en richt zich op de communicatiestijl en het aanpassingsvermogen van de communicatiepartner van een persoon met autisme. Het instrument werd ontwikkeld in 2001 door Roger Verpoorten, Steven Degrieck, en Jos Valkenborg .

De B² bestaat uit een vragenlijst voor de begeleiders. Met deze vragenlijst kan de communicatiestijl van één begeleider t.a.v. een persoon met autisme individueel nagegaan worden. Het gaat dus niet over hoe iemand zijn communicatie aanpast aan autisme, maar hoe deze persoon zijn communicatie aanpast aan het autisme van deze individuele persoon.

Met de B² kun je verschillende doelen nastreven:

- Zicht op “eigen” communicatie, het aanpassen van de communicatie aan de persoon met autisme
- Past het communicatieniveau van de begeleider bij het niveau van communiceren van cliënt
- De begeleider krijgt ideeën aangereikt over hoe het eventueel anders, eenvoudiger kan communiceren
- Door een lijst te laten invullen door verschillende begeleiders voor dezelfde persoon met autisme kan er een vergelijking gemaakt in de overeenkomsten en verschillen in de omgang met deze persoon. Samen op één lijn zitten is heel belangrijk. Binnen een instelling hebben cliënten met autisme al gauw omgang met een tiental verschillende begeleiders. Met behulp van de B² kunnen de verschillen in communicatiestijl aan het licht komen en kunnen er afspraken gemaakt worden. (Degrieck, S.2001)

De naam B² is gebaseerd op het samenwerken tussen de verschillende begeleiders die betrokken zijn bij het leven van iemand met autisme. De directe Begeleider die dagelijks omgaat met de persoon met autisme en de indirecte Begeleider die vaak voor ondersteuning zorgt van de begeleiders.

Een goede samenwerking en een open communicatie tussen hen heeft ongetwijfeld een meerwaarde voor de kwaliteit van de omgang met de persoon met autisme. Een meerwaarde die groter is dan de som van de delen, vandaar de B in het kwadraat.

2.5 Communicatie

Bij mensen met autisme kunnen zich op het gebied van communicatie verschillende problemen voordoen. De een kan niet praten en de ander kan blijven praten over onderwerpen die hem of haar interesseren, terwijl ze echter problemen ervaren in een sociaal gesprek. (Bogdashina, O. 2008) De cliënt die betrokken is in mijn onderzoek spreekt de gesproken taal. Ik benadruk dit, omdat niet iedere persoon met ASS spreekt, de helft van de mensen met ASS spreekt niet. (Berckelaer – Onnes, I. 2002)

Communicatie is op te delen in vier niveaus, deze zijn:

1. *Sensatieniveau*, hierbij staat de zintuiglijke ervaring centraal.
2. *Presentatieniveau*, hierbij wordt de informatie waargenomen in de concrete context. Het wordt voorspelbaar binnen het hier en nu in de actuele situatie.
3. *Representatieniveau*, de verborgen betekenis, de verwijzende of symbolische functie van een voorwerp, afbeelding, gebaar of woord wordt begrepen,
4. *Meta-representatieniveau*, hierbij wordt de informatie die achter de primaire betekenis schuilgaat begrepen. (Verpoorten, R. 2009)

Alle mensen met ASS hebben moeite om het niveau van meta-representatie te bereiken, op elke niveau is er wel communicatie mogelijk. (Berckelaer – Onnes I. & Noens I. 2002)

De cliënt in mijn onderzoek functioneert op representatieniveau volgens een afgenomen ComVoortest. (Verpoorten, R. 2007)

Communicatieproblemen manifesteren zich bij mensen met autisme en een verstandelijke beperking vooral in een beperkte intentionaliteit en symboolvorming. Het cruciale punt is de bepaling van het niveau waarop de waarneming zich bevindt. Als communicatie op het juiste niveau wordt aangereikt, kan de communicatieve redzaamheid van mensen met autisme en een verstandelijke beperking aanzienlijk worden verbeterd.

Communicatie heeft altijd een functie, deze functies zijn:

- *Iets vragen*, de persoon maakt duidelijk iets te willen van een ander persoon.
- *Aandacht vragen*, de persoon wil dat iemand anders naar hem/haar kijkt.
- *Weigeren*, de persoon wil dat iemand stopt met een bepaalde handeling.
- *Opmerking maken*, de persoon geeft kenmerken van zichzelf, andere personen of van voorwerpen aan.
- *Informatie geven*, de persoon maakt een andere persoon iets duidelijk.
- *Informatie vragen/zoeken*, de persoon geeft aan iets te willen weten of heeft informatie nodig van een ander persoon
- *Uitdrukken van gevoelens*, de persoon geeft aan hoe hij zich voelt.
- *Sociale routines*, de persoon gebruikt uitdrukkingen die voorkomen in de sociale omgang. (Vermeulen, P. 2001)

Communicatie is een probleem voor mensen met autisme en de mensen uit hun omgeving. (Vermeulen, P. 2001) Communicatieproblemen vormen één van de drie basiskenmerken van autisme. De wijze waarop ze zich uitdrukken is anders. Daarom zullen we de persoon met autisme moeten helpen om ons te begrijpen en onze communicatie aan hen moeten aanpassen.

De dubbele diagnose “autisme en een verstandelijke beperking” impliceert een complexe communicatieproblematiek.

- vertraging door de verstandelijke beperking.
- verstoring ten gevolge van het autisme.

De mate waarin mensen met autisme taal begrijpen wordt vaak overschat. In alle gevallen is de communicatie in de zin van wederkerigheid beperkt. (Noens, I.& van Berckelaer, I. 2002) Degenen die

met mensen met autisme communiceren, moeten zelf hun eigen manier van communiceren veranderen om een persoon met autisme te helpen bij het begrijpen van communicatie.
(Bogdashina, O. 2006)

2.6 Mijn rol als coach

Coachen heeft tot doel dat de prestaties en leermogelijkheden van anderen worden verbeterd. In de literatuur is er veel over coachen te vinden. Volgens Lingsma is coachen die specifieke stijl van begeleiden, waarbij anderen in beweging komen. De coach rol is gericht op het ontwikkelen van zijn teamleden. Hij zorgt ervoor dat teamleden zowel individueel als in team optimaal kunnen functioneren. Een coach houdt de teamleden een spiegel voor. Goede feedback en een goede vertrouwensband met de teamleden staat hierin centraal. (Lingsma, M. 2009) Dit is precies wat ik voor ogen heb. Wat ik echter ook wil is dat het team zich bewust is van die andere manier van communiceren van de cliënt met autisme en hierover met elkaar in gesprek gaan, de moeilijkheden ervaren en delen met anderen.

Mijn coachen is in eerste instantie individueel gericht. Naar aanleiding van de gemaakte opnames ga ik in gesprek met mijn collega en reflecteren we op wat we gezien hebben. Daarnaast evalueren we de B² vragenlijst. Uiteindelijk zou dit kunnen leiden tot het coachen van het gehele team om het gezamenlijke doel, de eenduidigheid in de begeleiding, concreet gestalte te geven.

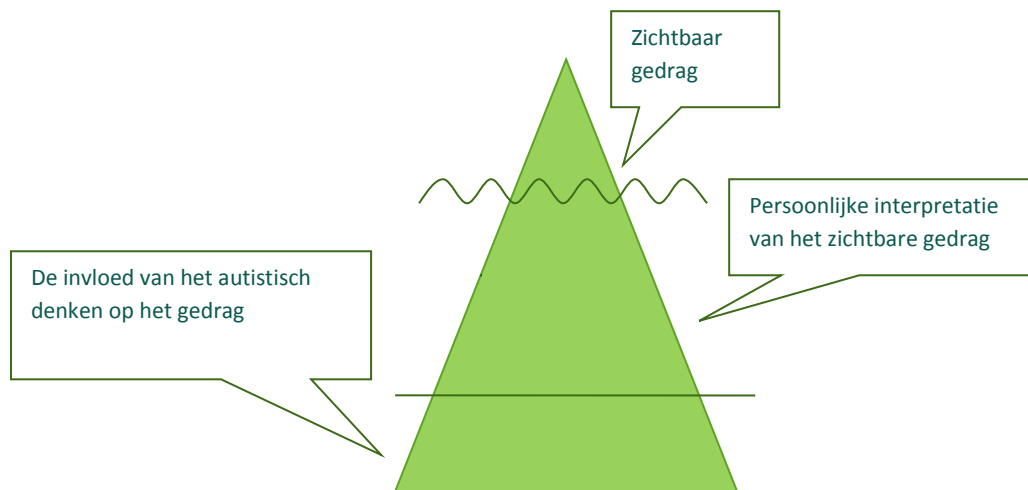
Waar ik me als coach bewust van moet zijn is dat ik mijn kennis over autisme op de juiste manier overdraag aan mijn collega's. Ik moet me aansluiten bij hun behoeftes en het concreet maken naar de werksituatie. Dus goed voor ogen houden wat het doel is van je voorlichting en wat je wilt dat ze onthouden van je voorlichting.

2.7 Eenduidigheid in de communicatie van de begeleiding

Uit onderzoek blijkt dat mensen met autisme na de diagnose vaak hun hele leven extra begeleiding en/of behandeling nodig hebben. Maar liefst 97% van de mensen met autisme krijgt één of meerdere vormen van begeleiding of behandeling (Kraijer, D. 2004).

Binnen Talant bieden we zorg aan mensen met een verstandelijke beperking. In mijn geval gaat het om cliënten die daarnaast ook een stoornis in het autistisch spectrum hebben.

Uitgangspunt in de te bieden ondersteuning is de autisme spectrumstoornis; de verstandelijke beperking schuift naar de tweede plaats. Een overzichtelijk, begrijpelijk en voorspelbaar bestaan van de cliënt wordt gerealiseerd door het bieden van duidelijkheid in ruimte, tijd, persoon en activiteit. Duidelijkheid bieden, eenduidigheid, autisme vriendelijkheid, deze begrippen komen steeds meer voor in de literatuur. De essentie van deze begrippen is het begrijpen wat autisme is en welke gedrag daarbij hoort. Peter Vermeulen (2009) heeft het hierbij over de tweede laag onder de ijsberg. De laag boven water is het zichtbare gedrag. Dit is de objectieve observatie van wat iemand doet of zegt. De eerste laag onder de ijsberg is je persoonlijke interpretatie van de oorzaken van het gedrag. Je persoonlijke interpretatie heeft te maken met de kennis die je van autisme hebt. De tweede laag onder de ijsberg is het autistisch denken. Dit autistisch denken heeft altijd invloed op de eerste laag onder de ijsberg.

Figuur: Ijsbergmodel

Om goed te reageren op het gedrag dat de persoon met autisme laat zien is het dus van belang dat je je bewust bent van de dieperliggende oorzaken van dit gedrag. Vaak heeft dit gedrag een bepaald effect op jouw gevoel, je kunt je geïrriteerd voelen of boos worden.

Je moet je echter altijd afvragen wat de persoon met autisme voor bedoeling heeft met dit gedrag. (Fondelli, T. 2009). Als je je bewust bent van de bedoeling van het gedrag, raakt je handelen automatisch meer afgestemd op de persoon met autisme. Dit resulteert weer in een autismevriendelijke begeleiding. Begeleiding van mensen met autisme vraagt om rekening houden met alle aspecten van het functioneren, zoals de ernst van de beperkingen, ontwikkelingsniveau, sociale zelfredzaamheid en de levensfase van de persoon in kwestie (Gezondheidsraad, 2009)

Hoofdstuk 3: Methode

In dit hoofdstuk sta ik stil bij de onderzoeksmethode die ik heb gebruikt, de onderzoeksgroep, de triangulatie en hoe ik de gegevens heb verzameld voor mijn onderzoek.

3.1 Onderzoeksmethode

Het gaat in mijn onderzoek om een verbetering of in ieder geval een bewustwording van de communicatie met de cliënt. Mijn onderzoek zal een actieonderzoek zijn. Volgens Harinck is; “een actieonderzoek bij uitstek geschikt voor professionals die in de praktijk werken en aspecten hierin willen verbeteren.” Het kan volgens hem worden opgevat als “een combinatie van planmatig handelen, onderzoeken en reflectie”. Ik heb hier voor gekozen omdat ik in de praktijk wil onderzoeken hoe ik het beste kan handelen en hoe ik verandering kan brengen of kan aanpassen, aan dat wat ik in de praktijk zie. Dit wil ik op verschillende manieren en verschillende keren doen, toegepast door middel van de PDCA cyclus. Een PDCA cyclus is opgebouwd uit de volgende onderdelen:

(Zie ook inleiding paragraaf 1.4.)

Tijdens mijn onderzoek heb ik 4 cycli doorlopen.

1^e cyclus:

Het maken van video opnames van twee van mijn collega's, met als doel zicht te krijgen op hun communicatie met steeds dezelfde cliënt. Deze opnames heb ik individueel met hen besproken. Vanwege de grootte van mijn onderzoek was het niet mogelijk om al mijn collega's te filmen. Tijdens het bekijken van de beelden heb ik gekeken naar de manier waarop er gecommuniceerd werd met de cliënt en naar de manier waarop de communicatie werd ontvangen door de cliënt. Hiervoor heb ik aspecten van de Video Interactie Begeleiding (VIB) gebruikt.(zie paragraaf 2.3). Voor het bespreken van de video opnames heb ik gebruik gemaakt van de onderwerpen van de stellingen van de B² vragenlijst. Welke dit zijn zal ik bij paragraaf 3.5 omschrijven. Dit gaf mij op deze manier de gelegenheid om samen gericht naar de beelden en de communicatie daarin te kijken en zo kon ik de resultaten ervan beter onderbouwen. Het moment van filmen is bij beide collega's hetzelfde. Dit is het dagelijkse begeleidingsgesprek dat elke dag om 16.15 uur plaatsvindt. Hierin wordt de dag met de cliënt doorgenomen en kan hij vragen stellen over zaken die hem op dat moment bezig houden.

Tijdens dit moment worden ook de picto's opgehangen met hem waarin de activiteiten voor de rest van de dag in verduidelijkt worden.

2^e cyclus:

Al mijn collega's de B² vragenlijst (Zie paragraaf 2.4) in laten vullen. Om wel al mijn collega's te betrekken in mijn onderzoek heb ik er voor gekozen om mijn hele team de B² te laten invullen. Dit leek me ook belangrijk om het doel van mijn onderzoek, mijn collega's handvatten te geven om de eenduidigheid in de communicatie(zie paragraaf 2.7) te vergroten, te kunnen behalen. Wat het invullen van de B² vragenlijst inhoudt zal ik in paragraaf 3.5 omschrijven.

3^e cyclus:

Het wederom maken en bespreken van video opnames van dezelfde twee collega's als bij de eerste cyclus. Ook nu ga ik weer gericht kijken naar de manier van communiceren met de cliënt aan de hand van onderwerpen van de B², welke middelen gebruikt mijn collega hiervoor en is hierin ook een verschil te zien ten opzichte van de eerste keer door het invullen van de B² vragenlijst.

4^e cyclus:

De vierde cyclus bestaat uit het evalueren van de B² vragenlijst met al mijn collega's, in de vorm van een themateam over dit onderwerp. Wat vonden ze ervan en wat heeft het hen opgeleverd? Daarnaast wil ik de video opnames welke ik met twee van mijn collega's heb gemaakt aan het hele team laten zien en met hen bespreken. Hiermee hoop ik te kunnen discussiëren over de communicatie met deze cliënt, de verschillen die er zijn en op deze manier hoop ik op een positieve manier van elkaar te kunnen leren en elkaar tips hierin te kunnen geven. Tevens denk ik hiermee het doel van mijn onderzoek, namelijk de bewustwording van de eigen communicatie en een aanzet tot meer eenduidigheid in de communicatie, bij deze cliënt kunnen bewerkstelligen.

3.2 Mijn rol in het geheel

Om dit onderzoek te kunnen doen, heb ik de medewerking van mijn team nodig. Daarom zal ik een aantal regels in acht moeten nemen en aan bepaalde verwachtingen moeten voldoen. Ik sta zelf niet achter de camera, maar heb er voor gekozen om de camera op een vaste plaats neer te zetten en mijn collega's zelf de knoppen te laten bedienen. Dit is een bewuste keuze omdat mijn aanwezigheid tijdens de opnames een storende factor is voor de cliënt. Hij wil dan het gesprek met mij aangaan en dit geeft teveel verwarring voor hem.

Wat betreft de video-opnames zal ik zorgvuldig omgaan met de informatie die wordt verstrekt in de film en tijdens het gesprek. De opnames worden alleen voor het doeleinde gebruikt en alles wat besproken is blijft binnenskamers.

Ik moet deskundig zijn op het gebied van het maken van een microanalyse en het werken met beeldmateriaal.

Men mag van mij een positieve manier van benadering verwachten. Het tonen van beeldmateriaal van jezelf kan confronterend zijn. Ik moet de inbrenger van de beelden meer zelfvertrouwen geven in het eigen handelen en inzichten geven over het verbeteren van deze wijze van handelen.

Ik moet zelf het goede voorbeeld geven en in staat zijn de stappen van interactie tijdens het gesprek uit te voeren. Ik moet vooral de begeleider volgen en zorgen voor een goede beurtverdeling in het gesprek.

Verder ben ik in staat oplossingsgericht te denken en daag ik mijn collega uit tot het zelf bedenken van de alternatieven op de eigen manier van handelen.

Tot slot moet ik in staat zijn het gesprek te leiden en toe te zien op het verloop van het gesprek. Door gericht naar de opnames te kijken aan en daarvoor de onderwerpen van de B² als leidraad te nemen, hoop ik dit te kunnen bewerkstelligen.(zie paragraaf 2.6)

Verder zal ik de het B² instrument in het team uitleggen en de uitkomsten ervan in samenspraak met de video- opnames analyseren. Dit met als doel om binnen het team te werken aan een goede samenwerking en een duidelijke (eenduidige) visie op voornamelijk de communicatie met de cliënten en de gefilmde cliënt in het bijzonder.

3.3 Onderzoeksgroep

Mijn onderzoek heb ik gehouden op de woonlocatie waar ik werk. De opnames heb ik gedaan met 2 directe collega's, dit is een deel van het team van de begeleiders die rechtstreeks bij de zorg van de cliënten betrokken zijn, en één cliënt. Er is voor deze cliënt gekozen omdat hij als één van de weinige cliënten een visualisatie van zijn dagschema heeft. Toch is hij erg gevoelig voor de manier waarop je hem benadert en met hem communiceert, dus lijkt het juist in zijn belang om hier meer eenduidigheid in te krijgen. De cliënt van dit onderzoek functioneert op representatieniveau in de communicatie(zie paragraaf 2.5) volgens een afgenomen ComVoortest in 2009. (Verpoorten, R. 2007) Ik heb het bij deze cliënt gehouden omdat anders mijn onderzoek te groot zou worden. De B² heb ik wel door al mijn directe collega's laten invullen. Dit leverde acht respondenten op.

3.4 Triangulatie

Om de kwaliteit van dit onderzoek te waarborgen, heb ik gebruik gemaakt van meerdere gegevensbronnen. (Harinck, F. 2009)

De gegevensbronnen die ik heb gebruikt zijn;

- de cliënt en twee collega begeleiders van de woonlocatie "Huizumerhof 30"
- mezelf in de rol van coach bij het bespreken van de video-opnames en de B²
- de literatuur over communicatie en autisme, coachen en de B² vragenlijst

3.5 Hoe heb ik de informatie verzameld en verwerkt?

Zoals ik in paragraaf 3.1 al heb uitgelegd, maak ik gebruik van de B² vragenlijst om aan informatie voor mijn onderzoek te komen. Dit is een schriftelijk instrument bedoeld om bij een groep personen nauwkeurige informatie te verzamelen over een onderwerp.(Harinck, F. 2009) Het onderwerp van dit onderzoek is de bewustwording van en reflectie op de communicatie van de begeleider en één cliënt. Het afnemen van de B² houdt in:

- Uitleg over dit instrument en over de vragen die hierbij worden gebruikt tijdens een teambespreking.
- Invullen van de vragenlijsten door de begeleiders van woonlocatie "Huizumerhof 30".
- Verzamelen van de vragenlijsten en invullen van de antwoorden op een syntheselijst.

De gebruikte onderwerpen van de B² vragenlijst hebben allemaal te maken met manieren van communiceren en middelen ter ondersteuning van de communicatie. Het zijn daarmee de onderwerpen die boven de gemaakte staaftogrammen van de resultaten van de B² zijn weergegeven. Daarmee hebben de 9 staaftogrammen de volgende hoofdonderwerpen:

- ondersteuning materieel
- lichaamsgebonden ondersteuning
- spraak: primaire taalbetekenissen
- gebruik van persoonlijke voornaamwoorden
- gebruik van bezittelijke voornaamwoorden
- vragen stellen met de volgende vraagwoorden
- spraak: secundaire taalbetekenissen en metataal
- specifieke begrippen binnen communicatie: activiteitenvolgorde
- specifieke begrippen binnen communicatie: structuur binnen activiteiten en kunnen kiezen.

Bij elk hoofdonderwerp horen een aantal subvragen/stellingen.

De vragen zijn gesloten en kunnen beantwoord worden met:

- Ja, veel
- Soms
- Nee

Hiermee komen in de staafdiagrammen de overeenkomsten en verschillen tussen de begeleiders goed naar voren en kan per onderwerp goed gekeken worden of er eenduidigheid (zie paragraaf 2.7) over is of juist niet. Aangezien de cliënt volgens de ComVoortest(Verpoorten R. 2007) functioneert op representatieniveau(zie paragraaf 2.5) waren de eerste vragen niet van toepassing of werd er vaak met *Nee* geantwoord. Het gaat in deze vragen om communicatie op presentatieniveau door concreet lichaamsgedrag, context gebonden gebruik van voorwerpen door het laten matchen van voorwerpen, afbeeldingen en grafische tekens. Hier maken we binnen het team en in communicatie met de cliënt geen gebruik van, dus leek het me verder niet relevant om dat te vermelden. Ik beperk me dus tot de vragen die wel van toepassing zijn.

Daarnaast heb ik voor het verzamelen van informatie over de communicatie gebruikt gemaakt van video opnames (zie voor methode paragraaf 2.3) welke ik heb gemaakt met twee van mijn collega's. Ik heb ervoor gekozen om de beelden niet van te voren te bekijken. Ik wilde graag open het gesprek in zodat ik ad hoc kon reageren en ik niet werd gehinderd door eventuele vooronderstellingen. (zie paragraaf 2.6) In alle fragmenten hebben we eerst samen gekeken naar het leggen van contact met de cliënt en hoe ze elkaar volgden (zie paragraaf 2.5). Vervolgens heb ik gericht gekeken naar de beelden en daarvoor de onderwerpen van de staafdiagrammen en bijbehorende relevante subvragen/stellingen als leidraad genomen om daadwerkelijk een resultaat te kunnen scoren. Dit zal ik verder in de vorm van een tabel verder uitwerken in hoofdstuk 4.

Mijn twee collega's hebben van elkaar de filmpjes niet gezien.

De tweede opname was na het invullen van de B² test. Ik had me van te voren afgevraagd of er ook een verschil in hun handelen en communicatie met de cliënt was te zien. Verder heb ik dezelfde manier gekeken als bij de eerste opnames.

Ten slotte heb ik de resultaten van de B² besproken met het gehele team en naar hun bevindingen met dit instrument gevraagd. Dit heb ik gedaan in de vorm van een groepsinterview. Alle feedback gegevens over de lijst zelf en over de bespreking waren hierbij welkom. Ik heb hiervoor de volgende open vragen aan hen gesteld:

- Welke indruk had je bij de vragenlijst?
- Hoeveel tijd heeft het invullen je gekost?
- Wat vond je van de bespreking?
- Denk je hier iets aan over te houden?

3.6 Hypotheses

De hypotheses waar ik vanuit gegaan ben bij mijn onderzoek waren de volgende:

- *Video-opnames leiden tot een goede beeldvorming en daarmee tot bewustwording m.b.t. de communicatie van en met een cliënt.*

Tot deze hypothese ben ik gekomen naar aanleiding van het lezen over de Video Interactie Begeleiding (zie paragraaf 2.3) omdat deze methode goed in beeld brengt hoe de communicatie verloopt en de communicatie wordt ontvangen. Het geeft daarmee letterlijk een beeld van de communicatie van en met een cliënt en hierdoor is de begeleider in staat om dit te herkennen.

- *De B² is een goed instrument om tot beeldvorming en daarmee bewustwording m.b.t. de communicatie van en met een cliënt te komen.*

De B² is een zelfreflectie instrument (zie paragraaf 2.4) voor de begeleider. De communicatiestijl van de begeleider komt hierin duidelijk in naar voren en geeft hiermee zicht op hun communicatie.

- *Video-opnames in combinatie met de B² wordt door begeleiders gezien als een goed instrument om tot beeldvorming van de communicatie van de cliënt te komen.*

Zie de uitleg bij de eerste twee hypothesen. (zie ook paragraaf 2.3 en 2.4) Tevens worden de verschillende functies van communicatie (zie paragraaf 2.5) hierdoor zichtbaar. Daarnaast is mijn verwachting dat door de beeldopnames de antwoorden van de B² verantwoord kunnen worden door de begeleiders.

- *Begeleiders krijgen hierdoor een beter zicht op hun eigen communicatie.*

Deze hypothese is een vervolg op de vorige. Beeld opnames leiden letterlijk tot beter zicht en de B² heeft o.a. als doel zicht op eigen communicatiestijl en het aanpassen ervan aan de cliënt. (zie paragraaf 2.4)

- *Begeleiders proberen zich aan te passen in hun communicatie n.a.v. de zelfreflectie, maar hebben hier wel de video-opnames bij nodig om zich daar van bewust te zijn of te worden.*

Mijn verwachting is gebaseerd op het feit dat door de beelden te laten zien de begeleiders zich bewust worden van de overeenkomsten en verschillen in de communicatie en er op deze manier dus dan pas goed op kunnen reflecteren. (zie paragraaf 2.4)

- *Beide middelen kunnen de eenduidigheid in de begeleiding vergroten.*

Door het gezamenlijk bekijken van de opnames wordt de begeleiding zich bewust van de verschillen in communicatie tussen de begeleiders. Als er daarnaast nog evaluatie van de B² plaatsvindt, komt het belang van op één lijn zitten duidelijker naar voren en kunnen er nieuwe eenduidige afspraken met de cliënt gemaakt worden. (zie paragraaf 2.4) Als je kijkt naar wat er in de literatuur over eenduidigheid gezegd wordt, is het van belang dat je weet als begeleider waar bepaald gedrag en daarmee ook bepaalde communicatie vandaan komt. (zie paragraaf 2.7) De gebruikte middelen voor het onderzoek zijn daarvoor goede instrumenten om dit in kaart te brengen.

Hoofdstuk 4: Resultaten

In dit hoofdstuk zal ik de resultaten van de stappen die ik binnen mijn onderzoek heb gezet beschrijven. Het gaat om het weergeven van de resultaten van de B². Ik zal daarin de overeenkomsten en verschillen laten zien. Hoe ik dat ga doen heb ik in hoofdstuk 3 beschreven. Daarnaast ga ik de bevindingen van het gebruik van dit instrument door mijn collega's evalueren. Vervolgens zal ik de besprekingen van de video opnames beschrijven. Aan de hand van onderwerpen van de B² heb ik hun manier van communiceren met de cliënt gescoord in een tabel. Ook heb ik de opnames nog in het team besproken en in dit hoofdstuk beschreven wat voor inzichten dat dit heeft opgeleverd.

4.1 Uitwerking van de B² vragenlijst

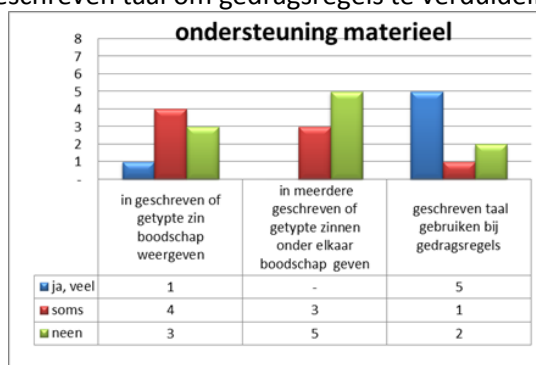
De resultaten van de B² vragenlijst heb ik weergegeven in de vorm van 9 staafdiagrammen zoals ik in hoofdstuk 3 heb vermeld. De resultaten bevatten 8 respondenten. Dit betekent een 100% score. Al mijn rechtstreekse collega's hebben aan het onderzoek meegewerkt. Hieronder volgen de diagrammen met daarin de scores van mijn collega's. Onder de diagrammen staan de opvallendste verschillen en overeenkomsten vermeld.

1- Ondersteuning materieel

Het eerste onderwerp in de B² ging over ondersteunende communicatie door voorwerpen, afbeeldingen en grafische symbolen, of ondersteuning door gebruik te maken van materieel.

De volgende vragen kwamen daarbij aan de orde:

- Maakt gebruik van een geschreven of getypte zin om boodschap weer te geven
- Maakt gebruik van meerdere geschreven of getypte zinnen onder elkaar om de boodschap weer te geven
- Maakt gebruik van geschreven taal om gedragsregels te verduidelijken

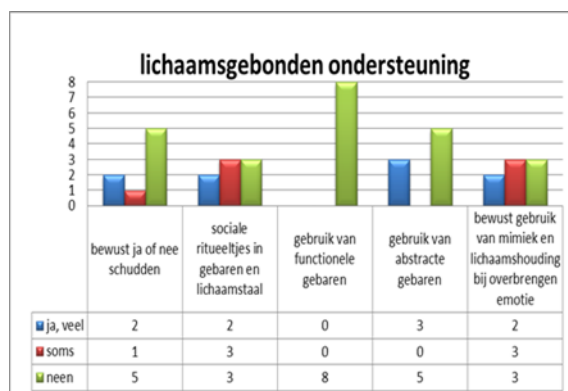

Wat opvalt bij dit onderwerp is dat er weinig tot geen gebruik gemaakt wordt van geschreven of getypte zinnen om een boodschap weer te geven. Als het gaat om het opschrijven van gedragsregels wordt er wel gebruik gemaakt van geschreven taal.

2- Lichaamsgebonden ondersteuning

Het tweede onderwerp ging over het gebruik van ondersteunende communicatie door symboliek in lichaamsexpressie, mimiek en gebaren. De volgende vragen kwamen daarbij aan de orde:

- Bewust ja of neen schudden
- In het contact bepaalde sociale ritueeltjes, in gebaren en lichaamstaal gebruiken
- Gebruik maken van functionele gebaren, al dan niet zelf bedacht, die herkenbare handelingen uitbeelden.
- Gebruik maken van abstracte gebaren om activiteit aan te kondigen of boodschap uit te drukken.
- Bewust gebruik maken van lichaamshouding en mimiek om "emotie" bij de boodschap over te brengen of om deze te versterken.

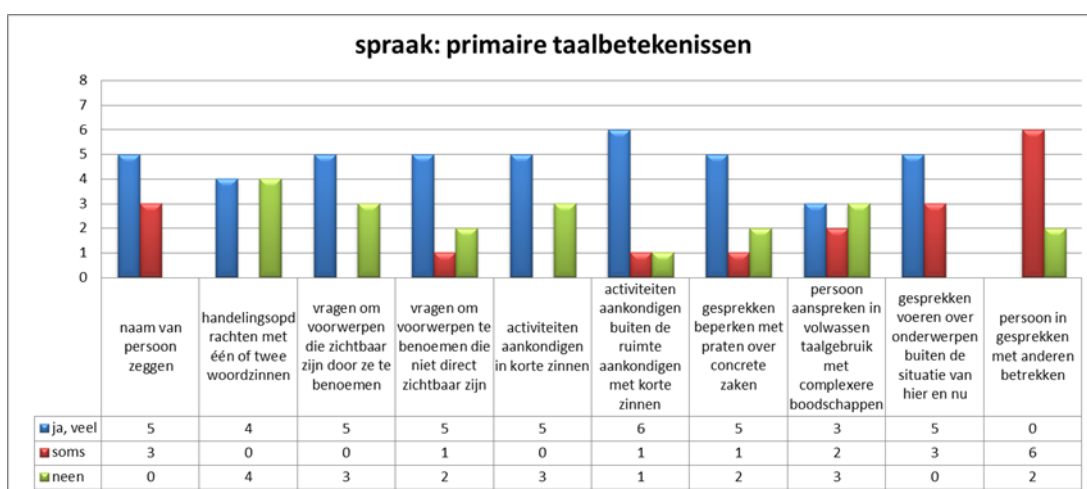

Er wordt door mijn collega's geen gebruik gemaakt van functionele gebaren, gebruik van abstracte gebaren wordt wel gedaan. Door een paar wordt er bewust ja of nee geschud en men maakt bewust gebruik van mimiek en gebruikt sociale ritueeltjes. Deze scores zijn echter erg verdeeld.

3- Spraak: primaire taalbetekenissen

Het derde onderwerp gaat over spraak en de primaire taalbetekenissen ervan. Hierin wordt de communicatie in gesproken taal bevraagd en richt zich op de letterlijke betekenissen van woorden en taalgebruik. De volgende stellingen kwamen daarbij aan de orde:

- Als ik aandacht wil, dan zeg ik de naam van de persoon
- Tijdens een activiteit geef ik eenvoudige handelingsopdrachten met één of twee woordzinnen
- Ik vraag om voorwerpen die zichtbaar zijn door deze te benoemen
- Ik vraag om voorwerpen die niet meteen zichtbaar zijn door deze te benoemen
- Ik kondig activiteiten in de ruimte aan door in korte zinnen te zeggen wat er moet gebeuren
- Ik kondig activiteiten buiten de ruimte aan door in korte zinnen te zeggen wat er moet gebeuren
- Ik beperk mijn gesprekken tot praten over concrete zaken, activiteiten en opdrachten
- Ik spreek de persoon aan in volwassen taalgebruik met complexere boodschappen in het hier en nu. Ik gebruik daarbij meer zinnen meteen achter elkaar.
- Ik voer gesprekjes over onderwerpen die verder weg en/of buiten de situatie van hier en nu zijn gebeurd.
- Ik betrek de persoon in gesprekken met anderen in sociaal drukke situaties met meerdere partners tegelijk.

De meerderheid van mijn collega's maakt gebruik van al dan niet volwassen taalgebruik in het aankondigen en benoemen van activiteiten, gesprekken gaan niet alleen over concrete zaken maar ook over onderwerpen buiten de situatie. Men probeert over het algemeen wel één op één gesprekken te houden met de cliënt.

4- Gebruik van persoonlijke voornaamwoorden

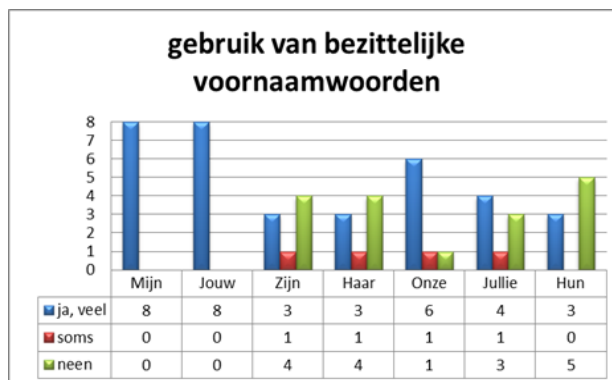
Dit onderwerp is een onderdeel van de spraak en de primaire taalbetekenissen ervan en het gaat over het gebruik van alle persoonlijk voornaamwoorden die je gebruikt in een gesprek om personen aan te duiden.

“Ik”, “jij” en “wij” wordt door iedereen gebruikt. De scores zijn verdeeld bij de rest van de persoonlijke voornaamwoorden.

5- Gebruik van bezittelijke voornaamwoorden

Ook dit onderwerp is een onderdeel van spraak en primaire taalbetekenissen en gaat over het gebruik van bezittelijke voornaamwoorden om eigendom van personen aan te duiden.

Hier is eigenlijk hetzelfde beeld te zien als bij de persoonlijke voornaamwoorden. “Mijn” en “jouw” worden door iedereen gebruikt, daarna zijn de scores verdeeld.

6- Vragen stellen met de volgende vraagwoorden

Dit onderwerp waarop bevraagd is, is wederom een onderdeel van spraak en primaire taalbetekenissen en gaat er over of je vragen stelt met bepaalde vraagwoorden.

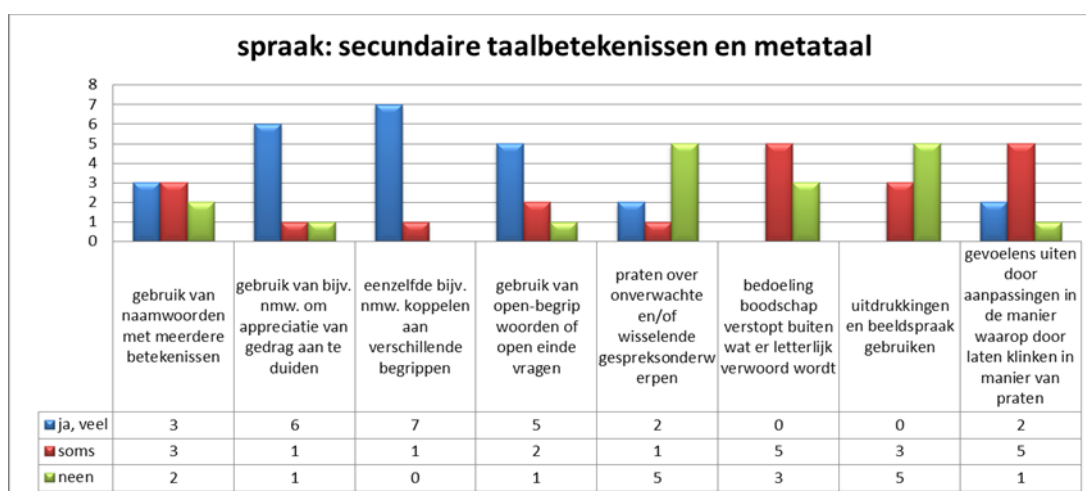
Opvallend is dat een ieder alle vraagwoorden gebruikt behalve “waarom”. De waarom vraag wordt ook nog wel gesteld maar mijn collega’s zijn zich wel bewust van het effect van deze vraag op de cliënt. En

gebruiken hem alleen om feiten en regels te controleren bij de cliënt. Dit hebben ze in de opmerkingen geschreven.

7- Spraak: secundaire taalbetekenissen en metataal

Opnieuw gaat het hier over gesproken taal, maar deze keer is de interpretatie van de woorden afhankelijk van de context waarin je ze gebruikt. Stellingen die hiervoor gebruikt worden zijn:

- Het gebruik in gesprekken van naamwoorden die meerdere betekenissen kunnen hebben.
- Het gebruik in gesprekken van bijvoeglijke naamwoorden om appreciatie van gedrag aan te duiden of te benoemen.
- In gesprekken éénzelfde bijvoeglijk naamwoord koppelen aan totaal verschillende begrippen.
- Het gebruik maken van “open-begrip” woorden of het stellen van vragen met een open einde.
- Praten over onverwachte en/of plots wisselende gespreksonderwerpen.
- De bedoeling van de boodschap zit soms verstopt buiten wat er letterlijk verwoord wordt.
- In gesprekken met cliënt uitdrukkingen en beeldspraak gebruiken.
- Het uitdrukken van gevoelens door aanpassingen in de wijze waarop er iets gezegd wordt te laten doorklinken in de manier van praten.

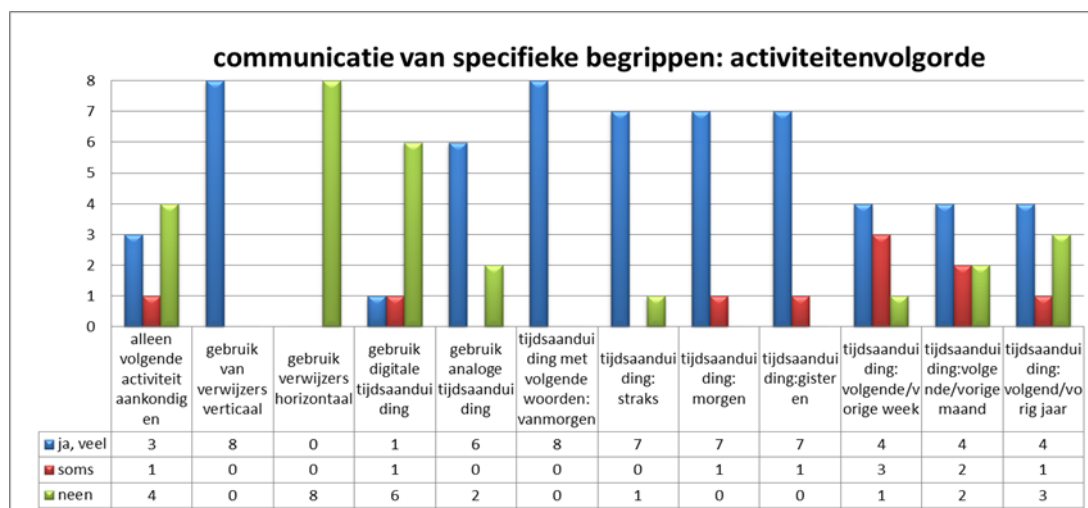
Er wordt veel gebruik gemaakt van bijvoeglijke naamwoorden en ze worden gekoppeld aan verschillende begrippen. Daarnaast wordt er gebruik gemaakt van open- begrip woorden. Er wordt niet veel gepraat over onverwachte en wisselende gespreksonderwerpen en de bedoeling van de boodschap is duidelijk en niet verstopt. Er worden niet veel uitdrukkingen en beeldspraak gebruikt.

8- Communicatie van specifieke begrippen: activiteitenvolgorde

De voorgaande onderwerpen hadden vooral betrekking op het gebruik van verschillende communicatievormen. In het volgende staafdiagram wordt vooral gekeken naar hoe die bepaalde vormen gebruikt worden bij het verduidelijken van een aantal specifieke begrippen die in de omgang belangrijk zijn.

Het gaat hierbij om de activiteitenvolgorde. De volgende vragen kwamen hierbij aan de orde:

- Het aankondigen van slechts de komende activiteit
- Gebruik maken van verticale verwijzers
- Gebruik maken van horizontale verwijzers
- Gebruik maken van digitale tijdsaanduiding
- Gebruik maken van analoge tijdsaanduiding
- Tijdsaanduiding aangeven met het woord “Vanmorgen”
- Tijdsaanduiding aangeven met het woord “Straks”
- Tijdsaanduiding aangeven met “vorige/volgende week, maand of jaar”

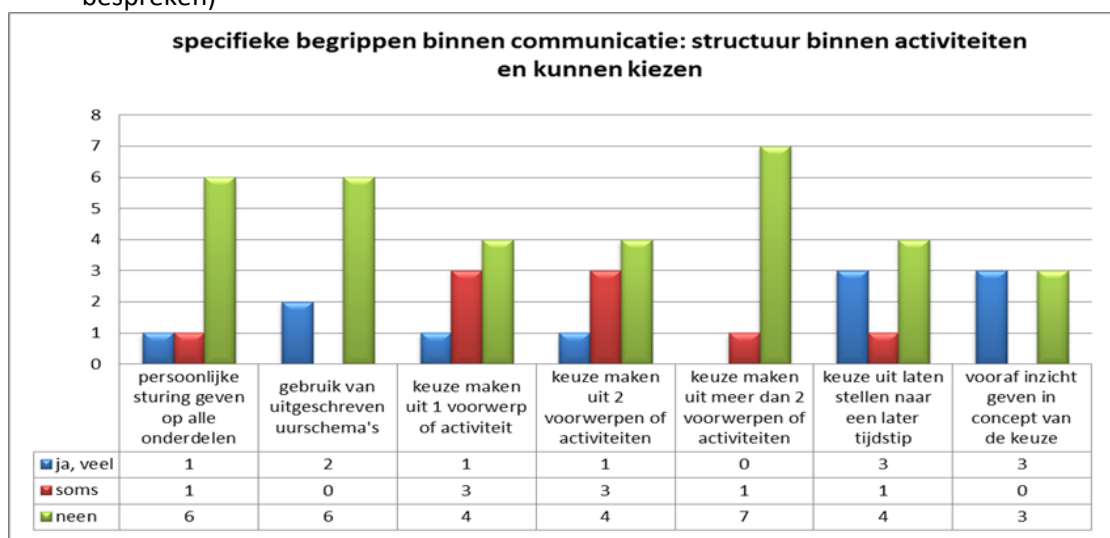
Er wordt gebruik gemaakt van verticale verwijzers. Het gebruik van analoge en digitale tijdsaanduiding gebeurt door elkaar. In hoeverre men gaat met de tijdsaanduiding is tot “gisteren” eenduidig daarna is het gebruik verschillend.

9- Specifieke begrippen binnen communicatie: structuur binnen activiteiten en kunnen kiezen

In het laatste onderwerp gaat het ook om communicatie van specifieke begrippen. Ze zijn zeer belangrijk als het gaat om het aanreiken van voorspelbaarheid en stimulering van zelfbepaling. En dan meer specifiek de activiteitenstructuur, de organisatie binnen één activiteit. Ook het kunnen kiezen komt hierbij aan de orde. Bied je keuzes aan de cliënt en zo ja doe je dat juist?

De volgende stellingen kwamen hierbij aan de orde:

- Persoonlijke sturing geven op alle onderdelen binnen een activiteit
- Uitgeschreven uurschema's geven voor de tijdstructuren van taken of activiteiten
- Cliënt keuze laten maken of hij één bepaalde activiteit of voorwerp wil of niet wil
- Cliënt keuze laten maken uit twee activiteiten of voorwerpen wat hij wil
- Cliënt keuze laten maken uit meer dan twee activiteiten of voorwerpen
- Het maken van een keuze uitstellen naar een later (meer adequaat) tijdstip
- Vooraf inzicht geven in het concept van een keuze. (mogelijkheden en gevolgen van de keuze bespreken)

Op alle onderdelen binnen een activiteit wordt door de meesten geen sturing gegeven. Het maken van keuzes wordt door mijn collega's verschillend gedaan. De keuze uit meer dan twee activiteiten of voorwerpen wordt te hoog gegrepen geacht door iedereen. Ook over de keuze uitstellen en het vooraf inzicht geven in het concept van de keuze zijn de meningen erg verdeeld.

4.2 Uitkomsten van het bespreken van de video opnames

Korte beschrijving van de bespreking van de opnames

In alle fragmenten hebben mijn collega en ik eerst samen gekeken naar het leggen van contact met de cliënt en hoe ze elkaar volgden. Hierin was al een verschil te zien, de ene collega ging gelijk over tot het ophangen van de picto's, de ander ging eerst zitten en vragen van de cliënt behandelen en beantwoorden. Er was verschil te zien in het aanbieden van het dagprogramma. De ene collega deed het meer *voor* de cliënt en benoemde daarbij de opgehangen picto's. De ander deed het meer *samen* met de cliënt, liet de cliënt nadenken over zijn programma en ze hing de picto's pas op nadat hij ze had benoemd. Beiden spraken in korte zinnen en probeerden de onderwerpen die de cliënt aan bod wilde laten komen te kaderen.

De tweede opname was na het invullen van de B² test. Ik had me van te voren afgevraagd of er ook een verschil in hun handelen en communicatie met de cliënt was te zien. Ze gaven allebei bij het terugzien van de fragmenten aan dat ze nu wel bewuster bezig waren met de manier waarop ze overkwamen op de cliënt, daarbij refererend aan vragen uit de B² test. De andere collega is ook bewuster bezig geweest met hoe ze overkwam op de cliënt. Ze vroeg hem zelf wat hij er van vond en de cliënt kon heel goed verwoorden dat iedereen eigenlijk heel verschillend was in zijn of haar houding en hij zich daar op aanpaste. Bijvoorbeeld bij het aanbieden van de picto's.

Tabel om vormen van communicatie met de cliënt aan de hand van de onderwerpen van de B² te kunnen scoren bij het bespreken van de video opnames

In de onderstaande tabel wil ik aan de hand van de verschillende onderwerpen van de B² laten zien of dit ook in de gemaakte opnames naar voren kwam. In de tabel heb ik alleen de onderwerpen gekozen die van toepassing waren op de gemaakte beelden. In de tabel wordt daarin ook de vergelijking gemaakt tussen de eerste en de tweede film van mijn twee gefilmde collega's.

Wat zie ik in de video opnames van mijn collega's als ik kijk naar de onderwerpen van de B²?

	Collega J		Collega I	
	1 ^e film	2 ^e film	1 ^e film	2 ^e film
1- Ondersteuning materieel: - In geschreven zinnen boodschappen weergeven - Geschreven taal gebruiken bij gedragsregels	Nee Ja	Soms Ja	Nee Ja	Soms Ja
2- Lichaamsgebonden ondersteuning - Bewuste mimiek bij overbrengen emotie - Gebruik sociale ritueleltjes	Nee Nee	Nee Nee	Soms Ja	Nee soms
3- Spraak: primaire taalbetekenissen - Activiteiten aankondigen in korte zinnen - Gesprekken beperken tot concrete zaken - Volwassen taalgebruik - Gesprekken voeren over onderwerpen buiten situatie van hier en nu - Gebruik van "waarom" als vraagwoord(onderwerp 6)	Ja Ja Ja Ja Ja	Ja Ja Soms Soms Soms	Ja Ja Ja Ja Ja	Ja Ja Soms Soms Soms
4- Secundaire taalbetekenissen en metataal(onderwerp 7) - gebruik maken van open begrip woorden of open einde vragen - praten over onverwachte en/of wisselende gespreksonderwerpen	Ja Nee	Soms Nee	Ja Nee	Soms Nee

- uitdrukkingen en beeldspraak gebruiken	neen	neen	soms	neen
5- Communicatie van specifieke begrippen: activiteitenvolgorde (onderwerp 8)				
- Alleen volgende activiteit aankondigen	Soms	Ja	Neen	Soms
- Gebruik maken van verticale verwijzers	Ja	Ja	Ja	Ja
- Gebruik maken van analoge tijdsaanduiding	Ja	Ja	Ja	Ja
- Gebruik maken van digitale tijdsaanduiding	soms	neen	soms	nee
6- Specifieke begrippen binnen de communicatie: structuur binnen activiteiten en kunnen kiezen				
- Gebruik maken van uitgeschreven uurschema's	Neen	Soms	Neen	Soms
- Keuze laten maken uit 2 voorwerpen of activiteiten	Soms	Neen	Soms	Neen
- Keuze uit laten stellen naar een later tijdstip	Ja	Soms	Ja	Soms
- Vooraf inzicht geven in concept van keuze	Ja	Soms	Ja	Soms

4.3 Themabijeenkomst met het gehele team

Omdat ik graag wilde weten wat het invullen van de B² het gehele team had opgeleverd en omdat mijn twee gefilmde collega's bereid waren om de filmbeelden met het hele team te delen, leek het mij zinvol om de resultaten van de B², de bevindingen van het invullen ervan en het bekijken van twee filmpjes te gaan bespreken met het gehele team.

Deze bijeenkomst was tevens een vervolg op het themateam van oktober 2010 waarin ik meer algemeen kennis rondom autisme met mijn collega's heb gedeeld en het inzicht rondom de problematiek dat autisme met zich meebrengt heb besproken. Ook dit leverde al interessante gesprekken en discussies op rondom de benadering. Toen ook bleek dat er wel behoefte was om daadwerkelijk te zien hoe iedereen eigenlijk communiceerde met de cliënt en of dat daadwerkelijk veel verschilde van elkaar.

Wat vonden mijn collega's van het invullen van de B²?

Aan de hand van een groepsinterview met een aantal open vragen (zie paragraaf 3.5) heb ik de bevindingen van de B² met het hele team geëvalueerd.

Mijn collega's hadden gemiddeld ongeveer uur nodig voor het invullen van dit instrument. Ze vonden sommige vragen lastig, moeilijk te begrijpen en ook op elkaar lijken. Het invullen ervan leverde hen echter ook veel inzichten op. De belangrijkste positieve inzichten die genoemd zijn:

- Bewustwording van de communicatie met de cliënt
- Een goed en interessant instrument om van te leren
- Leren nadenken over je houding ten opzichte van de cliënt
- Het nut van visualisatie en ondersteunende communicatie voor de cliënt

Vervolgens hebben we de resultaten van de B² met elkaar besproken. Ik heb ze de staafdiagrammen laten zien en ze hadden de ingevulde lijst er zelf ook bij en konden zo hun scores vergelijken. Naar aanleiding hiervan gaven mijn collega's het volgende aan:

- Ze worden zich meer bewust van hun communicatie met de cliënt (hoe ze handelen en hoe ze daarin overkomen).
- De verschillen en overeenkomsten in communicatie komen duidelijk naar voren.
- Ze hopen dat het meer eenduidigheid in de communicatie kan opleveren omdat ze zich nu bewust zijn geworden van het nut ervan.
- Fijne manier van bespreken om zo hun antwoorden op de vragen van de B² te kunnen verantwoorden.

- Het nut van het gebruik van een dagschema voor de cliënt door middel van picto's wordt duidelijk.

Het bespreken van de video opnames

Door vervolgens ook nog eens de video opnames te laten zien, werd het voor het team helemaal duidelijk hoe belangrijk de communicatie met de cliënt is. Ook de manier waarop je de communicatie aan elkaar en aan de cliënt aanpast werd door het bekijken van de beelden inzichtelijk gemaakt.

Dit leverde nog extra inzichten op:

- Het belang van afspraken en het nakomen ervan.
- Knelpunten kunnen eerder opgespoord worden.
- De manier van aanbieden van het dagschema verschilt.
- Omdat begeleiders onderling verschillen en dit nu ook letterlijk zien van elkaar, kun je het ter discussie stellen en van elkaar leren en tips geven
- Het wordt een gezamenlijk belang dat nu duidelijk naar voren komt en waar je als begeleider niet meer alleen mee hoeft te "worstelen". Het wordt duidelijk dat het voor niemand eenvoudig is, maar wel belangrijk.

Juist door er op deze manier naar te kijken, kon er openlijk gediscussieerd worden en kon ik de informatie en meningen van het gehele team verzamelen. Dit draagt er toe bij dat het team aangezet wordt om eenduidig te zijn omdat een ieder op deze manier goed aan bod kan komen en gestimuleerd wordt tot het nadenken over hun eigen handelen en meer algemeen een visie op begeleiden en communiceren kan ontwikkelen.

Hoofdstuk 5: Conclusie

In dit hoofdstuk geef ik kort de conclusies weer naar aanleiding van de B². Sta ik stil bij de antwoorden op mijn deelvragen en uiteindelijk op het antwoord van mijn onderzoeksvraag. Tevens ga ik mijn hypothesen toetsen.

5.1 Conclusies per onderwerp van de B²

De resultaten van de B² staan door middel van staafdiagrammen aangegeven in paragraaf 4.1. Ik zal in deze paragraaf hieraan per onderwerp kort conclusies verbinden. Ik heb alleen de onderwerpen gebruikt die ook in de video opnames gescoord konden worden.

1- Ondersteuning materieel

Dit onderdeel liet zien dat er weinig tot geen gebruik gemaakt werd van geschreven of getypte zinnen om een boodschap weer te geven. Ook mijn gefilmde collega's lieten dit niet zien tijdens hun eerste opname. In de tweede film maakten ze hier al wel gebruik van omdat ze door het invullen van de B² zich er van bewust werden dat geschreven zinnen langer blijven hangen dan gesproken taal. Ze brachten dit dus al in de praktijk. Over het opschrijven van gedragsregels bestond al wel eenduidigheid.

2- Lichaamsgebonden ondersteuning

Dit staafdiagram (paragraaf 4.1) laat zien dat er geen gebruik gemaakt wordt van functionele gebaren. Abstracte gebaren worden daarentegen wel gebruikt door de meeste collega's. Verder is het opvallend dat de één heel bewust gebruik maakt van mimiek bij het overbrengen van emotie en de ander juist niet. Hetzelfde geldt voor het gebruik van sociale rituele gebaren door middel van gebaren. Mijn gefilmde collega's waren hier ook verschillend in. (zie tabel 4.2) Hier hebben we tijdens de themabijeenkomst ook over gesproken. Wat zijn de effecten van het gebruik van non-verbale communicatie op de cliënt. Helpt het hem of is het juist storend? Mijn ene collega die er wel gebruik van maakte, heeft besloten dit niet meer zo vaak te doen omdat na haar reflectie op haar communiceren zij van mening was dat dit toch verwarrend voor de cliënt zou zijn en ze het belangrijk vindt om rustig over te komen.

3- Spraak: primaire taalbetekenissen

Activiteiten werden door mijn collega's aangekondigd met korte zinnen, verder werd de cliënt zo weinig mogelijk betrokken in gesprekken met anderen. Goede uitgangspunten voor eenduidige communicatie. Wat wel verrassend veel werd gedaan was het aanspreken van de cliënt in volwassen taalgebruik en het geven van complexere boodschappen en gesprekken voeren over onderwerpen buiten het hier en nu. Deze scores zag je ook bij mijn gefilmde collega's. Beide hadden ze na het zien van hun eerste filmpje het idee dat ze soms teveel zeiden en het over zaken hadden die nog moesten gebeuren. De cliënt reageerde daar bijna niet op en ze vroegen zich dan ook af of het wel bergrepen werd. In het volgende filmpje werd daar meer op gelet.

Verder gaven mijn collega's aan dat ze de "waarom" vraag bewuster gebruikten. Ze probeerden dit alleen te doen als het gaat om het controleren van feiten en regels en niet op inzicht.

4- Secundaire taalbetekenissen en metataal

Er werd door mijn collega's veel gebruik gemaakt van open einde vragen. In de eerste opnames van de collega's kon je goed zien dat de cliënt daar moeite mee had. Hij bleef doorvragen en kreeg dan niet een duidelijk antwoord. In het tweede filmpje waren mijn collega's daar allebei veel bewuster mee bezig en probeerden ze duidelijk antwoord te geven op de vragen van de cliënt of duidelijkheid te geven wanneer hij wel een antwoord kreeg. Het gebruik van uitdrukkingen of beeldspraak werd zelden of nooit gedaan, dus daar bestaat eenduidigheid over. Hetzelfde geldt voor wisselende of onverwachte gespreksonderwerpen.

5- Communicatie van specifieke begrippen: activiteitenvolgorde

Opvallend was dat we analoge en digitale tijdsaanduiding door elkaar gebruikten en er door een opname van een collega achter kwamen dat de cliënt digitaal niet begreep. De klokjes die op zijn pictobord gebruikt worden zijn analoog, maar afspraken werden wel digitaal genoteerd. Hier hebben we nu een eenduidige afspraak over gemaakt.

6- Specifieke begrippen binnen de communicatie: structuur binnen activiteiten en kunnen kiezen

Het uitschrijven van uurschema's gebeurt bijna nooit. Toch zijn mijn gefilmde collega's na het bespreken van de eerste opnames van mening dat dit hem meer structuur en voorspelbaarheid in de dag kan bieden en willen ze dit bewuster gaan inzetten in hun communicatie. Het kunnen kiezen uit twee activiteiten werd soms wel gebruikt door mijn collega's. Maar door het zien van de opnames werden ze zich er van bewust dat hij deze keuzes niet altijd kon overzien en dit dus misschien wel te hoog gegrepen zou zijn. Ze wilden dit in ieder geval bewuster gaan inzetten. Hetzelfde geldt eigenlijk voor het uitstellen van het maken van keuzes en vooraf aangeven van de gevolgen van een keuze. (concept). De cliënt leeft erg in het hier en nu. Hier zal voortaan meer rekening mee worden gehouden.

5.2 Antwoorden op de deelvragen

De deelvragen die ik had gesteld, heb ik kunnen beantwoorden door het uitvoeren van dit onderzoek. De deelvragen met daarbij de antwoorden zal ik hieronder weergeven.

1- *Wat is communicatie en welke behoefte heeft de cliënt aan communicatie?*

Wat communicatie eigenlijk inhoudt, heb ik in mijn theoretisch kader vrij uitgebreid beschreven. De cliënt van het onderzoek functioneert op representatieniveau en de communicatie met hem is in ieder geval op zijn niveau afgestemd. (zie paragraaf 2.5)

De manier van communiceren van de cliënt kwam heel duidelijk naar voren in de gemaakte video opnames. Aan de hand van de beelden kregen we als team de behoefte duidelijk in kaart en konden we ook zien wat voor aanpassingen van de kant van de begeleiding nog nodig waren om tot meer eenduidigheid te komen. (zie paragraaf 4.2) Aan de tabel van paragraaf 4.2 is al veel eenduidigheid wat betreft het aanbieden van communicatie te zien bij de twee gefilmde collega's. (zie ook paragraaf 5.1) De cliënt laat duidelijk zijn behoefte aan voorspelbaarheid en veiligheid zien en vraagt om houvast in de ordening van de dag. Dit geven we als team hem onder meer door het visueel aanbieden van een dagschema met behulp van picto's. Het onderzoek heeft laten zien dat de aanbieding ervan eenduidiger kan en daardoor voorspelbaarder kan worden voor de cliënt. (zie paragraaf 4.1 onderwerp 1,3 en 5)

2- *In welke mate sluit mijn team aan bij de communicatie van de cliënt?*

In grote lijnen sluit mijn team aan bij de communicatie van de cliënt. (zie paragraaf 4.1 voor de resultaten van de B²) Door dit onderzoek kan er een "fine tuning" en een bewustwording plaatsvinden. Door het bespreken van de B² en het laten zien van video opnames hebben we gediscussieerd over het belang van eenduidigheid en welke aspecten daarin nu precies belangrijk zijn voor de cliënt. (zie paragraaf 4.3) We hebben nieuwe afspraken gemaakt over bijvoorbeeld de manier van het aanbieden van de picto's. Ook hebben we besloten om het aantal onderwerpen van gesprek te beperken. Dat hier verschillend mee omgegaan werd valt te lezen in paragraaf 4.1 onderwerp 3 en 7 en in 5.1. Soms zul je als begeleider je ondergeschikt moeten maken aan het belang van de cliënt en kan dit indruisen tegen je eigen waarden en normen. Dit is ook een bewustwordingsproces voor de begeleiding, waar de één

meer moeite mee heeft dan de ander. Het heeft veel te maken met het anders zijn van de cliënt en vooral het anders denken.

Om goed te reageren op het gedrag dat de persoon met autisme laat zien, is het dus van belang dat een begeleider zich bewust is van de dieperliggende oorzaken van dit gedrag of vorm van communicatie. Vaak heeft dit gedrag een bepaald effect op jouw gevoel, je kunt je geïrriteerd voelen of boos worden. (zie paragraaf 2.7)

Je moet je echter altijd afvragen wat de persoon met autisme voor bedoeling heeft met dit gedrag. Als je je bewust bent van de bedoeling van het gedrag, raakt je handelen en daarmee communicatie automatisch meer afgestemd op de persoon met autisme. Dit is wat mijn collega's ook aangeven tijdens het evalueren van de B². (zie paragraaf 4.2 en 4.3)

3- Op welke wijze dragen video opnames en de B² bij aan de bewustwording van de communicatie tussen de cliënt en begeleider?

In mijn onderzoek heb ik laten zien dat juist de combinatie van de B² en het maken van video opnames heeft geleid tot een stuk bewustwording van de communicatie tussen de cliënt en de begeleider. In het bijzonder door het tonen en bespreken van de opnames werd het eigen handelen en het verschil hierin zichtbaar en bespreekbaar gemaakt. (zie paragraaf 4.2 en 4.3) Het invullen van de B² (paragraaf 4.1) kon met het tonen van de beelden worden uitgelegd en verantwoord door de begeleiders.

4- Op welke manier kan ik collega's coachen?

Door al mijn collega's de B² te laten invullen, heb ik ervoor gezorgd dat een ieder betrokken werd in het onderzoek. Hiermee heb ik de kans op het doen slagen van het doel van het onderzoek namelijk mijn collega's handvatten te geven om de eenduidigheid in de communicatie van de begeleiding te vergroten op een manier die aansluit bij de mogelijkheden en behoeftes van de cliënt, vergroot. Het is gebleken dat mijn rol in het geheel, eigenlijk het begeleiden van het proces tot bewustwording van de communicatie, werd gewaardeerd. Ik nam mijn collega's serieus en gaf feedback op hun handelen. Door het tonen van beelden van twee van mijn collega's aan de rest van het team lieten zij zich van een kwetsbare kant zien. (zie paragraaf 4.2) Dit verdient respect en bewondering. Op deze manier werd er ook naar gekeken door de rest van het team. Het leidde tot discussies waarin iedereen mocht zeggen wat hij of zij van dit onderwerp dacht. Deze openheid had ik eigenlijk niet verwacht. Aan mij de taak om dit in goede banen te leiden. Dit is gelukt. Door de juiste vragen te stellen, maken mijn collega's hun eigen verbindingen en verkrijgen zo zelf nieuwe inzichten. Ze worden serieus genomen en gestimuleerd zelf na te denken. Er wordt geluisterd en gevraagd, zonder te oordelen. De feedback die ik geef op hun handelen, heeft een positief effect op de interactie tussen mij en mijn collega's. (zie paragraaf 2.6 en 3.2)

In het afgelopen jaar ben ik zelfverzekerder geworden en ik draag hierdoor meer uit dat ik weet wat ik doe en wil. Ik ben beter in staat uitleg te geven aan mijn visie op de begeleiding en de koppeling te maken naar het handelen in de praktijk. Door dit op een opbouwende manier te doen ervaar ik dit zelf als een prettige manier van samenwerking met mijn collega's, zonder dat ik "boven hen" sta. Om voor dit onderzoek mijn resultaten te kunnen staven, had ik de taak om het zelfreflectie instrument B² en de video opnames te koppelen (zie hoofdstuk 3). Ik kon op deze manier gericht kijken omdat ik de onderwerpen van de B² als leidraad kon nemen (zie paragraaf 4.1).

5.3 Het toetsen van de hypotheses

De hypotheses waarvan ik uitgegaan ben bij mijn onderzoek waren de volgende:

Video-opnames leiden tot een goede beeldvorming m.b.t. de communicatie van en met een cliënt.

Deze hypothese blijkt te kloppen. Video Interactie Begeleiding (zie paragraaf 2.3) brengt goed in beeld hoe de communicatie verloopt en de communicatie wordt ontvangen. Het geeft letterlijk een beeld van de communicatie. Ook uit de tabel in 4.2 is te lezen dat door het zien van hun eigen handelen inzichten kunnen veranderen.

De B² is een goed instrument om tot beeldvorming m.b.t. de communicatie van en met een cliënt te komen.

De B² is een zelfreflectie instrument (zie paragraaf 2.4) voor de begeleider. De communicatiestijl van de begeleider komt er goed in naar voren en geeft hiermee zicht op hun communicatie. Door hem te evalueren met het hele team (paragraaf 4.3) kwam er een eenduidige beeldvorming tot stand. Deze hypothese klopt dus ook.

Video-opnames in combinatie met de B² wordt ook door begeleiders gezien als een goed instrument om tot beeldvorming te komen.

Deze hypothese ligt in het verlengde van de twee die ik hierboven heb beschreven en getoetst. Door de twee instrumenten te koppelen blijkt dat de beeldvorming rondom de cliënt goed gemaakt kan worden. (zie conclusies in paragraaf 5.1) Deze hypothese is dus ook bewaarheid gebleken.

Begeleiders krijgen hierdoor een beter zicht op hun eigen communicatie.

Deze hypothese is een vervolg op de vorige. Beeld opnames leiden letterlijk tot beter zicht en de B² heeft o.a. als doel zicht op eigen communicatiestijl en het aanpassen ervan aan de cliënt. (zie paragraaf 2.4) Vooral mijn twee gefilmde collega's hebben hierdoor meer zicht gekregen op hun eigen handelen. (zie paragraaf 4.2 en 5.1)

Begeleiders proberen zich aan te passen in hun communicatie n.a.v. de zelfreflectie, maar hebben hier wel de video-opnames bij nodig om zich daar van bewust te zijn of te worden.

De B² is een goed instrument tot zelfreflectie gebleken. (zie paragraaf 2.4). Mijn gefilmde collega's hebben hun communicatie al gedeeltelijk aangepast als je de eerste en tweede opname vergelijkt. (zie paragraaf 4.2). Ook de rest van de collega's hebben pas goed kunnen reflecteren op hun communicatie na het zien van de opnames van mijn collega's. De verschillen en overeenkomsten werden hierin zichtbaar. (zie paragraaf 4.3) De video opnames leidden tot de werkelijke bewustwording.

Beide middelen kunnen de eenduidigheid in de begeleiding vergroten.

Door het gezamenlijk bekijken van de opnames wordt de begeleiding zich bewust van de verschillen in communicatie tussen de begeleiders. Als er daarnaast nog evaluatie van de B² plaatsvindt, komt het belang van op één lijn zitten duidelijker naar voren en kunnen er nieuwe eenduidige afspraken met de cliënt gemaakt worden. (zie paragraaf 2.4) Als je kijkt naar wat er in de literatuur over eenduidigheid gezegd wordt, is het van belang dat je weet als begeleider waar bepaald gedrag en daarmee ook bepaalde communicatie vandaan komt. (zie paragraaf 2.7) De gebruikte middelen voor het onderzoek zijn daarvoor goede instrumenten om dit in kaart te brengen. Naar aanleiding van de conclusies in 5.1 is te lezen dat dit daadwerkelijk gelukt is. Naar aanleiding van de B² en de het bekijken van de video opnames zijn nieuwe afspraken met de cliënt gemaakt. Hierbij is beter rekening gehouden met de manier van communiceren van de cliënt en daardoor is de eenduidigheid vergroot.

5.3 Het antwoord op mijn onderzoeksvraag

In dit onderzoek heb ik antwoord proberen te vinden op de vraag:

“Op welke wijze kunnen het maken van video-opnames in samenspraak met de B² ingezet worden bij het coachen van mijn team om zodoende de eenduidigheid in de communicatie van begeleiders met cliënten met een verstandelijke beperking en autisme op de Huizumerhof 30 te vergroten? “

Samengevat kan gezegd worden dat de B² zeker een waardevol instrument is. Het biedt de mogelijkheid om op een goede manier af te stemmen en de communicatie te bespreken. Door dit in samenspraak met video opnames te doen krijgt de begeleider de gelegenheid om de gegeven antwoorden op de vragen te verantwoorden en toe te lichten. Dit draagt bij aan de bewustwording van de communicatie met de cliënt. Zelf heb ik hier een coachende rol in gespeeld. Ik heb de B² met het team besproken en ook video opnames van collega's laten zien. Door alles bespreekbaar te maken en elkaar feedback te geven op het handelen en daarmee op het communiceren met de cliënt wordt het een onderwerp voor het hele team. Er kan geconcludeerd worden dat deze twee middelen samen tot meer eenduidigheid in de communicatie van begeleiders met in ieder geval de cliënt van dit onderzoek heeft geleid.

Het heeft tijd nodig om begeleiders van mensen met autisme te laten inzien wat nodig is in de begeleiding en communicatie met cliënten. Hiervoor is kennis van autisme zeer belangrijk. Nog belangrijker is kennis van het individu met autisme. Hiermee kun je pas zorg op maat leveren. Dit is met dit onderzoek dat gericht was op de communicatie met een specifieke cliënt goed in beeld gebracht.

Het doel van mijn onderzoek om mijn collega's meer handvatten te geven om de eenduidigheid in de communicatie van de begeleiding te vergroten op een manier die optimaal aansluit bij de mogelijkheden en behoeftes van de cliënt heb ik hiermee zeker behaald. Verder heeft het onderzoek niet alleen de eenduidigheid in de communicatie met de cliënt vergroot, maar ook de saamhorigheid binnen het team. Als team staan we weer ergens voor, is er een positieve sfeer en heeft een ieder het gevoel te willen gaan voor kwaliteitsverbetering van de begeleiding, niet alleen voor deze cliënt, maar ook voor de anderen op de locatie.

Hoofdstuk 6: Aanbevelingen

In dit hoofdstuk zal ik naar aanleiding van de resultaten en conclusies van dit onderzoek aanbevelingen beschrijven en toelichten.

- 1- *Binnen het team meer gebruik maken van de B² als instrument om communicatie met de cliënten in kaart te brengen*

Binnen het onderzoek is dit instrument voor één cliënt gebruikt. Het zou ook voor andere cliënten binnen de locatie heel goed gebruikt kunnen worden. Het gebruik ervan werd door mijn collega's als positief ervaren en heeft hen veel nieuwe inzichten opgeleverd. Als kanttekening moet ik dan wel vermelden dat er niet van elke cliënt een ComVoortest is afgenomen en dus het niveau van communicatie niet van iedereen bekend is, maar met het invullen van de B² kun je daar ook achter komen en dan alsnog insteken op het juiste niveau.

- 2- *Vaker gebruik maken van de camera als ondersteuningsmiddel om het communiceren en handelen met de cliënt te kunnen vastleggen en bespreken.*

Beelden zeggen meer dan woorden. Juist de beelden bleken een effectieve manier om iemand bewust te laten zijn van zijn of haar handelen en de communicatie met de cliënt. De positieve manier van feedback geven op de beelden was een goed middel om te komen tot zelfreflectie van de begeleider en uiteindelijk van het hele team en hiermee kon uiteindelijk de eenduidigheid worden vergroot. Door meer gebruik te maken van beelden ook bij andere cliënten zou je meer eenduidigheid voor die cliënten kunnen bereiken.

Bij het filmen denk ik dan vooral aan individuele begeleidingsgesprekken met een cliënt of groepsgerichte activiteiten, zoals het koffie drink moment. Ik denk dat het lastiger zal worden om eventuele escalaties te filmen. Dit gebeurt onverwacht en dan heb je vaak geen camera bij de hand. Bovendien zullen collega's en cliënten dit waarschijnlijk niet op prijs stellen. Je kunt je ook afvragen of het filmen van een negatieve situatie wel wenselijk is. In een georganiseerde setting is er veel meer rust om bij het nabespreken te kijken naar wat goed ging en wat men wil verbeteren. Je kunt je dan richten op het geven van positieve feedback en wat de gefilmde verder wil verbeteren.

- 3- *Regelmatig(1x per 2 maanden?) mijn team coachen door middel van intervisie met het hele team om zodoende het verbetertraject met betrekking tot de eenduidigheid in de communicatie verder te kunnen implementeren*

Mijn rol als coach is in dit onderzoek nog niet zo duidelijk naar voren gekomen. Ik zou nog graag willen onderzoeken op welke manier ik mijn collega's het beste zou kunnen coachen. Ik stel me daarbij de volgende vragen:

Welke kennis hebben mijn collega's nodig om eenduidig en autisme vriendelijk te kunnen begeleiden?
Waar liggen hun kwaliteiten en hoe kunnen deze optimaal benut worden?
Welke vaardigheden zouden ze nog verder willen ontwikkelen?

Ik denk dat ik door dit onderzoek een beginstap heb gezet door mijn collega's middelen aan te bieden voor zelfreflectie. Nu is het zaak om dit vast te houden en waar mogelijk uit te breiden. Ook individueel coachen en ondersteunen behoren tot de mogelijkheden. Mijn rol binnen het team zal dan nog wel duidelijker weggezet en omschreven moeten worden. Zodat mijn collega's weten met wat voor zaken ze bij me aan kunnen kloppen.

4- Binnen de locatie meer gebruik gaan maken van visuele ondersteuning voor de cliënt.

Ondanks het feit dat de locatie “Huizumerhof 30” bekend staat als een zogenaamde autistenlocatie, wordt er weinig tot geen gebruik gemaakt van visuele ondersteuning voor de cliënt terwijl je dit wel zou verwachten op grond van hun beperking. Tijdens deze opleiding heb ik een picto-systeem voor de cliënt van dit onderzoek ontwikkeld en dit blijkt hem veel op te leveren. Het geeft hem veel meer duidelijkheid en voorspelbaarheid in zijn dag. Ik denk dat soortgelijke systemen en dan natuurlijk wel aangepast aan de individuele persoon ook voor andere cliënten veel zou kunnen opleveren. De cliënten krijgen nu erg veel mondelinge informatie en vragen voortdurend om bevestiging van afspraken. Door dit onderzoek heb ik mijn collega's in ieder geval meer bewust gemaakt van het nut van visuele ondersteuning en daarmee handvatten gegeven in hun ondersteuning van de cliënten. Om dit actueel te houden, is dit het moment om hier als team verder mee aan de slag te gaan om ons verder te kunnen ontwikkelen, maar vooral ook om de wereld voor onze cliënt meer begrijpelijk, voorspelbaarder en daardoor autisme vriendelijker te maken.

Hoofdstuk 7: Reflectie en evaluatie

Welke betekenis heeft het werken aan mijn masteronderzoek voor mij gehad en hoe is dit van invloed op mij als persoon, beroepsbeoefenaar en autismespecialist?

Voor ik aan de opleiding Master Special Education Needs Autismespecialist begon, was mijn kennis van autisme vooral op de praktijk gericht en handelde ik vaak op gevoel en intuïtie. Mijn praktische kennis wilde ik graag gaan onderbouwen met theorie om op deze manier de persoon met autisme daadwerkelijk te leren kennen en daarmee hun andere manier van denken en doen. Vooral de andere manier van denken fascineert me enorm en maakt de omgang met deze mensen zo speciaal en niet altijd gemakkelijk.

De afgelopen twee jaar heb ik veel geleerd. Veel kennis over autisme heb ik opgedaan, maar daarin ook veel over mezelf geleerd. Ik kon steeds meer verbanden leggen, voor mijn gevoel vallen alle puzzelstukjes langzaam op zijn plaats.

Al was het soms zwaar, ik kijk met veel plezier terug en heb geen moment spijt van mijn keuze om deze opleiding te gaan doen. De lange autoritten er naar toe waren fijn om te kunnen nadenken en na elke les ging ik 's avonds met een vol hoofd weer terug, popelend om in mijn praktijk weer dingen te verbeteren en aan te passen. Onze studiegroep was bijzonder, met zo'n verscheidenheid aan karakters en persoonlijkheden maar met onderling veel respect en openheid. Bedankt daarvoor!

Dit alles stond onder de bezielende leiding van Ilonka en Wendy die van elke les weer een feestje wisten te maken.

Soms voelde ik me een buitenstaander omdat ik niet in het onderwijs werkte (en ook nog uit het hoge noorden kwam) en daar voor mijn gevoel de paden al meer geplaveid waren dan in de zorg. Maar de gezamenlijke geboeidheid en interesse in het autisme schepte een band die boven dat gevoel uit stak. Mijn critical friends waren bijzonder. Allen hebben we een verschillende achtergrond en op andere manieren met mensen met autisme te maken en daarmee zullen we als autismespecialist allemaal ons specialisme anders gaan gebruiken. Toch waren de gesprekken zinvol en konden we elkaar weer op weg helpen door kritisch te zijn, maar altijd opbouwend.

Alleen kennis bleek niet voldoende te zijn. Het was voor mij een hele klus om alles te kunnen integreren, voor mezelf maar ook zo dat anderen nog wat aan mijn kennis konden hebben en ik langzaam een manier ontwikkelde om het over te brengen op een ander. Dit heeft er toe geleid dat ik naast begeleider op een woonlocatie nu ook aandacht functionaris autisme ben voor de regio waar ik in werk. Hierdoor kan ik ook op andere locaties kijken en collega's daar adviseren over hun ondersteuning aan cliënten met autisme. Dit vond ik in het begin erg spannend om te doen, maar als blijkt dat er daadwerkelijk wat met je adviezen gedaan wordt, geeft dat een goed gevoel. Ik hoop dat mijn uren zich meer naar deze functie kunnen uitbreiden.

Mijn Master onderzoek heeft zich de afgelopen maanden gericht op het bieden van handvatten aan mijn collega's begeleiders om de eenduidigheid in de communicatie van de begeleiding te vergroten. Daarvoor heb ik twee middelen gebruikt, te weten de B² als instrument voor zelfreflectie over de communicatie met de cliënt en het maken van video opnames van individuele begeleidingsgesprekken met de cliënt. Ik was blij verrast over de positieve medewerking van mijn team en het feit dat het al zo veel heeft opgeleverd voor de locatie. Het heeft mij gesterkt in mijn zelfvertrouwen dat het goed is wat ik doe en hoe ik het doe. Nu wordt het tijd om vervolgstappen te zetten en dit onderzoek breder te maken en ook voor andere cliënten toepasbaar.

Het doen van het onderzoek was een enerverend en leerzaam proces, maar met het afronden van het onderzoek en daarmee ook het afronden van de opleiding is het nog niet klaar.

Eigenlijk begint het nu pas en is het nu de kunst om al het geleerde om te zetten in de praktijk door voortdurend scherp te blijven, te blijven oefenen in verkregen strategieën, te observeren en waar nodig bij te stellen en aan te passen met als doel een zo optimaal mogelijke leefomgeving van de cliënt met autisme waarvan ik deel uit maak als goede beroepsbeoefenaar, als autismespecialist!

Het maken van de video opnames bleek een eye opener te zijn voor zowel begeleiders als cliënt. Daarom heb ik besloten om voor mijn presentatie van het onderzoek niet alleen de resultaten ervan weer te geven, maar een film te maken met mijn cliënt in de hoofdrol, waarin hij op geheel eigen wijze kan laten zien wie hij is. Een jaar geleden zou dit niet zijn gelukt. Dankzij dit onderzoek en de medewerking van mijn collega's hebben we een positieve ontwikkeling doorgemaakt die dit mogelijk hebben gemaakt.

Ik wil graag eindigen met een gedicht welke gemaakt is door een andere cliënt op de locatie. De kracht van beelden is enorm, maar gelukkig kunnen woorden ook nog steeds veel zeggen!

Zorg

Zorg is mooi
Zorg voor mij

Zorg voor jou
Zorg voor ons allen

Mijn zorg is niet
Jouw zorg

Ik zorg dat jij geen
Zorg hebt.

J.J. Draaisma 2010

Sietske Kooistra
Leeuwarden, juni 2011

Hoofdstuk 8: Literatuurlijst

Artikelen:

Berckelaer-Onnes, I (2002) *Autisme in een notendop*. Logopedie en foniatrie, nummer 9 2002, 225-229.

Noens, I.& van Berckelaer, I.(2002), *Communicatie bij mensen met autisme en een verstandelijke beperking: van inzicht naar interventie*, Nederlands tijdschrift voor Zorg aan verstandelijke gehandicapten (jrg 28-4,)

Degrieck, S.(2001), *B² of B in het kwadraat: communicatieprofiel*, Autisme Centraal, Jrg 20-1, januari-februari, p26-30

Fondelli, T. (2009) *Gesprekken visualiseren*. Autisme centraal, 2009, 31-34

Gezondheidsraad (2009) Rapport 'Autisme; een leven lang anders' nr. 2009/09, 23 juni 2009.

Verpoorten, R., Degrieck, S., Valkenburg, J.(2001), *B², Omgaan met autisme - Mijn Communicatie*, VDA

Verpoorten,R. (2009), *Autisme en concept ondersteunende communicatie* ,Hoorcollege op 4 november 2009, Tilburg

Internetsites:

www.talant.nl , geraadpleegd op 26 februari 2011

Literatuur:

Bannink, F. (2006) Oplossingsgerichte vragen. *Handboek oplossinggerichte gespreksvoering*. Harcourt, Amsterdam

Bogdashina, O. (2008) *Theory of Mind en de Triade van Perspectieven bij Autisme en Syndroom van Asperger*. Antwerpen – Apeldoorn: Garant.

Bogdashina, O. (2004). *Waarneming en zintuiglijke ervaringen bij mensen met Autisme en Aspergersyndroom*. Apeldoorn: Garant uitgevers.

Bruin, C. de. (2004). *Geef me de vijf. Een praktische houvast bij de opvoeding en begeleiding van kinderen met autisme*. Doetinchem: Graviant educatieve uitgaven.

Degrieck, S. (2001). *Denk en doe, praktische ideeën voor de eerste stappen in het leerproces bij mensen met autisme en mensen met een ontwikkelingsachterstand*. Berchem: Uitgeverij EPO.

Harinck, F. (2009) *Basisprincipes praktijkonderzoek*. Garant, Apeldoorn

Hendriksen, J. (2004) *Collegiale consultatie en coaching. Een model voor het coachingsgesprek*. Soest: Uitgeverij Nelissen

Heijkant, van den, C. e.a. (2005), *School Video Interactie Begeleiding, van meerdere kanten bekeken*. Garant, Apeldoorn

Heijkoop, J. (1995), *Vastgelopen, anders kijken naar begeleiding van mensen met een verstandelijke handicap met ernstige gedragsproblemen*. Soest: Uitgeverij Nelissen

Kraijer, D. (2004) *Handboek autisme spectrumstoornissen en verstandelijke beperking*. Amsterdam: Hartcourt Book Publishers.

Lingsma, M. (Herziene versie 2009) *Aan de slag met teamcoaching*. Nelissen, Soest

Mesibov G.B., Shea V. en Schopler E. (2004), *The Teacch approach to autism spectrum disorders*, Springer, New York

Peeters, T. (2009). *Autisme van begrijpen tot begeleiden*. Antwerpen – Amsterdam: Uitgeverij Houtekiet

Schrurs, J. (2009) *Psycho-educatie bij personen met autisme Spectrum Stoornissen*. Meijel: Uitgeverij VIA

Vermeulen, P. (1999). *Dit is de titel. Over autistisch denken*. Berchem: Vlaamse dienst autisme en uitgeverij EPO.

Vermeulen, P. (2001). *Over autisme en communicatie*. Berchem: Vlaamse dienst autisme en uitgeverij EPO.

Vermeulen, P. (2009) *Autisme als contextblindheid*. EPO, Berchem

Wing, L. (2001). *Leven met uw autistische kind. Een gids voor ouders en begeleiders*. Lisse: Swets & Zeitlinger